

ВЕЛИКОДНІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У цей день Верховна Рада ще Української РСР (першого демократичного скликання) прийняла надзвичайно важливий документ: Декларацію про суверенітет України. З 450 депутатів за нього проголосували 355! Пізніше депутати Кендзьор і Коробко попросили врахувати два голоси, зіславшись на те, що не мали карточок. Через кілька днів група інших, відсутніх на сесії депутатів, просила врахувати і їх голоси, але це вже юридичної сили не мало. Я був у числі тих 355-ти, що виборювали Декларацію, а через рік і Акт проголошення Незалежності України.

За одинадцять років багато забулося. Я – єдиний з депутатів, хто щоденно фіксував все, що діялося в парламенті, в Україні, в світі. Тепер бачу, що ці нотатки мають величезну цінність. Їх треба видати кількома книжками, але все впирається у спонсора. Хто профінансує “Кардіограму українського Відродження” – щоденник про те, як ми вибороли свою Незалежність?

Коли оглядаєшся назад, то бачиш, що кожен місяць у нашій історії особливий! Але особливими, справді історичними, були 1990-й і 1991-й роки.

У січні та лютому йшла передвиборна боротьба. Було висунуто 3480 кандидатів у народні депутати – 3091 зареєстровано. Балотувалося 2988.

4 березня 1990 р. відбувся перший тур виборів. Обрано 112 депутатів, у числі яких був і автор цих рядків. Особлива активність спостерігалася на Івано-Франківщині. Одразу 10 претендентів здобули депутатські мандати від демократичного блоку. На повторних виборах стали депутатами ще 287 кандидатів, і тільки на одному окрузі в Харківській області вибори були визнані недійсними.

У квітні велася підготовка до сесії Верховної Ради.

15 травня, у вівторок, відкрилася перша сесія парламенту, на яку прибуло 439 депутатів. Майдан перед Верховною Радою вирував. На флагштоці маяв ще червоно-синій прапор, а на майдані й вздовж вулиці Кірова (нині Грушевського) було сотні синьо-жовтих знамен, церковні хоругви і десятки гасел: “Геть колонізаторів з України! Волю Україні! Припинити будівництво АЕС! Ганьба КПУ! Трансляцію сесії! Свободу прибалтійським державам! Ельченко – депутат не дійсний! Україні – повну незалежність! Воля або смерть! Біла Церква: Васильєва – лжедепутат! Радянській імперії – ні! Членство в СРСР – гарантія нового 1937 р.! Суверенна Україна – наше майбутнє! Затвердити національну символіку України! Вільну економічну зону всій Україні, а не одеській мафії! Збудовані житла – жертвам Чорнобиля! Добродії-депутати! Ваші виборці не хочуть більше жити в колонії!”.

Партократична більшість шокована. Півтори години обирали тимчасову президію сесії. А в перерві ми вже мітингували перед людьми на майдані. Ми – це ті депутати, що стануть опозиційною Народною Радою. Якесь стара жінка кричала: “Геть Івашка!”.

Між нами і громадою кордони міліціонерів і кадебістів. Люди викрикують: “Холуї! Вбивці! Мерзотники! Підлотники!”.

Ми маємо статус недоторканості, нас на майдані ніхто з правоохоронців не займає, але все фіксується на відеооплівку, фотографують.

Зачитуються заяви проти взаємних образ. Депутат Артеменко, який через два роки помре від інфаркту, сидючи в тимчасовій президії, кине: “Сила – це найкращий засіб! Убрать!”. Це він сказав, щоб розігнали пікетників з майдану. Хмара вимагав озвучення майдану, гонористо кинувши: “Бо Україна має знати своїх героїв-депутатів!”. Цей “герой” з Кримської області допоміг утворити республіку Крим і натворив немало зла.

Щоперерви мітингували.

А другого дня пікетників відтиснули до Дніпра кордони міліції. А ми, що почали оформлюватися в демократичний блок, вимагали прямої трансляції сесій по радіо і телебаченню. Вже 16 травня я виступав на сесії, і на майдані мені кричали: “Пушик – молодець! До нас, Пушику!” – і аплодували.

Ми оформилися в демократичний блок і добилися прямої трансляції. Це переорало Україну. Люди позбулися страху, коли побачили, що депутати не бояться нікого й нічого.

У ті дні й ночі пронеслася справжня буря Україною. І в парламенті вирували бурі. Обирали голову Верховної Ради, заступників. Було близько трьох десятків претендентів. Оформилася компартійна група “239”. Ми свій демблок 6 червня перейменували на Народну Раду, обравши головою Ігоря Юхновського. Головою групи “239” став Олександр Мороз. Були межі нами такі, як Чародєєв, Коцюба й Гриньов, що і суди, і туди, а в кінцевому результаті – ні суди, ні туди... В житті треба мати позицію!

Першого секретаря ЦК КПУ Володимира Івашка рекомендовано на Голову Верховної Ради, але ми вимагали, аби він відмовився від посади компартійного лідера. Він надумав це зробити, але якби заявив до обрання, то не обрали б його Головою і на з’їзді компартійному “прокатили” б. Коли Івашко став Головою Верховної, а Іван Плющ – його заступником (Гриньов займав мерзенну позицію, будучи деякий

час другим заступником)

Не було би 24 серпня 1991 року без 16 липня 1990-го року, коли ми проголосували за Декларацію про суверенітет України. Думаю, що за цей день і цю подію заступник Голови Верховної Ради заплатив життям свого сина. У той час гомоніли й писали, що вбито сина Плюща з метою пограбування. Але ж убив його внук того самого більшовика Іванова, який піднімав повстання на заводі “Арсенал” проти Української Держави, і дідові вбивці ще й тепер стоїть пам’ятник у Києві, на Печерську...

Коли Україна кипіла незадоволенням, коли ми будили її, письменник Олесь Бердник з благословення Володимира Івашка затіяв “будівництво” Духовної Республіки. Ми його не розуміли, але мені, як депутатові від Коломиї, довелося виступити на цьому Соборі, який переріс в агітаційне дійство, що передувало прийняттю Декларації. До речі, за день до заклоту ГКЧПістів Коломия святкувала теж, але вже свій ювілей.

Думаю, що “Духовна Республіка” задовільняла компартійних лідерів більш, ніж реальна.

А в Москві відбувся останній партійний з’їзд. Секретар Івано-Франківського обкому КПУ Євген Новицький, який був народним депутатом, розповідав мені, що в ЦК КПУ зібралось 300 комуністів-депутатів, які мали обговорити те, кого рекомендувати на посаду Голови Ради Міністрів. Володимир Івашко запропонував Фокіна, але на Івашка депутати-комуністи накинулись, як вовки. Причиною були не Масол і не Фокін, а те, що він відмовився від посади першого секретаря ЦК КПУ. У Москві наближався з’їзд КПРС, делегати поїхали на чолі з Івашком без погодження з Верховною Радою. Це використали і ліві, і праві для остаточного знищення Володимира Івашка. Делегатів з’їзду відкликали з Москви, але вони не приїхали до Києва. А перед цим і в ці дні ми обговорили кожну статтю тексту Декларації, основу якої створили в перші тижні роботи в парламенті, а далі були Комісії, доповнення на засіданнях.

Поміж депутатами пішов гомін, що 10 липня Володимира Івашка відкликано до Москви. Наступного дня ми довго засідали – вся Народна Рада, бо Івашко – не Голова. Пізніше він надіслав заяву до Верховної Ради, бо його вмовив Горбачов, аби став його заступником у ЦК КПРС (заступником генерального секретаря). На цю посаду висували й Лигачова, але за нього не проголосувала більшість.

Тільки місяць був Головою Верховної Ради Володимир Івашко. 12 липня 1991 року ішов я на пленарне засідання разом з Леонідом Кравчуком, який повернувся з Москви, і він розповідав про всесоюзний партійний з’їзд. Казав, що Лигачов не пройде на посаду генерального секретаря, але довкола нього групуються 700-900 реакціонерів. Горбачов дав змогу самим делегатам розібратися з дідом. Яковлев, секретар ЦК, зняв свою кандидатуру і пішов з посади, яку займав. Очевидно, що він хотів стати генсеком, а, може, спрацювали компромативні матеріали, які Крючков, голова КДБ, мав на нього.

У неділю, 15 липня 1990 року, коли на території села Посіч відбувався мітинг, щоб сюди повернути репресованих і виселених (побудувалися тут волковецькі, кравціві і їм подібні), я вилетів до Києва, переночував у готелі.

Наступного дня 16 липня 1990 року сталася величезна подія.

Був понеділок. Світило сонце, а потім зайшло в імлу. Нам видали при реєстрації документи, серед яких був проект Декларації про Суверенітет України. Пленарне Засідання починалося о 10-й, а за годину збиралися на свої засідання група “239” у ЦК КПУ, а у Верховній Раді – Народна (опозиційна) Рада.

Але про все краще не розкажеш, як було занотовано в щоденнику.

“Найбільша подія!!!

Сьогодні, 16 липня 1990 року, о 10 годині 10 хвилин прийняли ми Декларацію про державний суверенітет України.

Відновлення Державності України!!!

Перед початком пленарного засідання я зустрів Леоніда Кравчука, який ішов від ЦК, а я – з готелю “Москва”. Те, що творилися довкола Декларації, навіювало тривогу, і я боявся, що виступлять проти ті, хто повернувся з Москви, із партійного з’їзду, просив, аби вдруге він вплинув на “чорних”, тобто реакціонерів. Кравчук сказав, що за Декларацію про суверенітет сьогодні проголосують...

Зібралася Народна Рада, бо демократи сумнівалися, що приймуть документ. Я взяв слово на нараді й сказав, аби всі йшли до зали, бо Декларація буде прийнята!

І о 10-й годині 10 хвилин після поіменного голосування на табло висвітилася цифра 355!

Тоді виступив Кедзьор з Львова, щоб додали і його голос, бо не має карточки (він сказав “дискетки”). В п’ятницю, коли ми летіли додому, в готелі “Україна”, в буфеті, він забув сумку, а коли повернувся, – місце застигло. У сумці була карточка для голосування, 400 карбованців, документи і інше. Після виступу Кендзьора прислав заяву й Коробко, що і він утратив карточку. Виходить, що 357 депутатів проголосували за Декларацію! Проти – четверо (Цеков, Романав і інші); утрималося – семеро, і багато не зареєструвалися. Всього присутніх було 385.

Під час першої переви на майдані перед Верховною Радою тисячі киян і не киян засипали нас квітами. Всі кричали: “Єдність! Єдність! Єдність! Свобода! Свобода! Свобода! Україна! Україна! Україна!”. Я мало спав, і злегка болить голова, але я сам не знаю, від чого вона болить. Стримано сприймаю цю подію, бо то ще тільки папір. А люди радіють! А люди цілують! А люди обіймають! А люди вигукують: “Слава! А далі – Декларація про Незалежність!”. Підкидають вгору. Навіть Плюща (Івана Степановича до цього дня вважали партократом-реакціонером, обзивали його різними словами) засипали квітами,

кричали йому щось приємне, дякували. Хмара привів Івана Степановича до людей. Я жартував, що Івана Степановича вітають, як африканці Манделу, бо сьогодні День цвітіння Плюща.

Гадаю, що цей не дуже ясний день, бо сонце о 12-й годині бреде в імлі, залишиться в історії України.

Я пішов поглянути на Дніпро, що під кручею... Роботу парламент продовжує.

З квітами сидимо в сесійному залі: букети подарованих на площі троянд, гвоздик, карточки, якими голосували ми, в системі "Рада". Колись вони будуть в музеях.

17.07.90. Вікторок. Учорашній день увійде в історію. Ми проголосували за Декларацію про суверенітет України. Люди вигукували гасла, подяки, наші прізвища, плакали, сміялися, дарували нам квіти, фотографували, знімали на кінострічку, цілували, обнімали. А після засідання прапороносці стали наперед, за ними ми – депутати – члени Народної Ради (не всі, а так зо два десятки: Горині, Шевченко, Чорновіл); за нами вишикувалися в колону ті люди, що були на майдані перед Верховною, і пішли на майдан Жовтневої Революції (тепер майдан Незалежності – С.П.). Відбулося віче, де ми виступали, співали. Розлилося море киян, гостей обабіч Хрещатика. Після виступів і співів пісень "Ще не вмерла", "Червона калина" і інших ухвалили йти до пам'ятника Тарасу Шевченкові.

Пішли від Хрещатика вгору, на Софіївську площу, обійшли пам'ятник Богдану Хмельницькому, що на коні, пішли вздовж Софії по Володимирській і попри КДБ. З колони кричали в бік сірого будинку: "Ганьба КГБ! Ганьба КГБ!". Міліція через мегафони просила не заважати рухові транспорту, а молоді маніфестанти кричали: "Слава українській міліції!".

Зупинилися коло Будинку вчителя, де колись засідав Уряд УНР. Там про це нагадував людям Горинь чи то Чорновіл, але ріка не зупинялася, пливла до пам'ятника Кобзареві, що стоїть на постаменті, на якому цар стояв, перед університетом. Ті квіти, які подарували нам, поклали до підніжжя геніального поета і розпочали мітинг. Виступали, а людей було море – тисячі! – від пам'ятника й до червоних стін університету. Відважні стояли спереду, боязливі – ззаду. І вітали нас як триумфаторів. І хоч я думаю, що Декларація – це поки що лишень папір, але такий папір, що про нього вже протрубили всі агентства світу. З америк, австралії поприлітали українці, китайські тележурналісти і багато інших репортерів; знімали нас! Світ повірив!

Удень поплавав короткий дощ, боліла голова, але я вжив ліки і заглушив біль...

Вранці виступав на сесії...

Боротьба за Незалежну Україну продовжувалася...

* * *

Сьогодні мало хто пам'ятає і знає про те, що тільки один-єдиний раз, 16 липня 1991 року, Україна відзначала День Незалежності, що в багатьох населених пунктах у цей день були поставлені хрести-пам'ятники, як ось у моєму селі Вікторіві Галицького району Івано-Франківської області. І тільки 19 серпня 1991 року українці переконалися, яку величезну силу мала Декларація. Без цього документу ГКЧПісти могли запровадити військовий стан, не питаючи згоди в Л.М.Кравчука, голови Верховної Ради України.

Од вибуху чорнобильського реактора здригнувся світ, і опромінена чорним промінням радіації Україна глибоко задумалася: "Хто я єси?". З'їзд українських письменників, що відбувався в приміщенні Верховної Ради, був дзвоном тривоги. Перекручені, скорочені, виправлені стенограми виступів із запізненням друкувалися в "Літературній Україні", але мислячі люди знали, що говорилося на з'їзді щось таке, через що члени політбюро ЦК КПУ покинули велику раду майстрів красивого письменства.

Через кілька тижнів на останньому, VIII з'їзді письменників СРСР, делегатом якого я теж був, Борис Олійник виголосив, може, найсильнішу свою промову в присутності М. Горбачова і кількох членів політбюро. Йому вчинили овацію. Україна вустами поета говорила, що вона – народ.

А далі були дуже неспокійні роки пробудження, і на вістрі тих подій мені довелося діяти. Утворювали Фонд культури, Товариство української мови, головою оргкомітету і першим головою в області якого ти був, відбувалися пленуми об'єднаних творчих спілок, засідання екологічної комісії, наради фольклористів – і аж до висунення в депутати Союзного парламенту (двічі), обрання депутатом Верховної Ради України. Потужне десятиріччя, коли час згустився до критичної маси, і вибухали серця, і твоє теж не витримувало напруги. Бо ще постійно за тобою слідували, вивчали, зондували твоїх знайомих про тебе. І був навіть такий чекіст, що застерігав: "Не ходіть вечорами". І був професор, який попередив, що інший приятель-професор служить. І був колега-письменник, що дав згоду бути сексотом. І були мітинги, зустрічі, виступи в пресі, по радіо, по телебаченню, нові книжки.

Але було ще і віщування простої жінки, що ти народився щасливим. Я цьому не вірив, бо в

дитинстві та юності знав страшно біду, сирітство. Із шкільних років – вила, коні, ферма, сад. Потім – технікум, військо, один і другий інституту, журналістика, письменство; двічі висували кандидатом у народні депутати до сьгоднішнього парламенту, один раз завалили на сфабрикованих окружних зборах, а вдруге зняв свою кандидатуру на користь Павличка. І ось 4 березня 1990 р. став народним послом до українського Парламенту, тоді ж – лауреатом Шевченківської премії. Позаздрили, бо за два дні до відкриття сесії Верховної Ради ще УРСР налетів на тебе у Словаччині “Фіат” офіцера чеської контррозвідки, і якби не чемоданчик-“дипломат”, і якби не викинуло тебе на капот, де ти вибив лобове скло, зламав ребро, то бути б тобі на тому світі. Але ти їхав на відкриття сесії, переходоючи пішки кордон на митниці, хоч забороняється це за міжнародними правилами, добирався до Києва разом з артистом Павлом Громовенком, який через сім років загадково загине під колесами чийогось автомобіля, скрипів зубами та сидів, відчуваючи, що ми прийшли не на весілля. Вже першого дня роботи сесії на майдані перед Верховною Радою зібралися тисячі виборців із синьо-жовтими і червоно-синіми знаменами, гаслами. Буквально з перших хвилин ти відчув, що люди хоч і стоять на майдані поруч, хоч і сидимо майже 450 осіб в одному сесійному залі, але ми різні. Більшість називалася “група 239”, опозиція (спочатку було нас більше сотні, пізніше залишилося до сотні) назвала себе демократичним блоком, а з восьмого червня стала Народною Радою. Так, Народна Рада вже існувала у 1848 р. у Львові, але ця Народна Рада була інакша. З перших днів у парламенті пролунало, що ми прийшли проголосити Україну Незалежною. Це викликало бурю. Україна вирувала. Галичина своїм вогнем запалювала всі регіони республіки. Ще нібито вчора ми, члени Товариства української мови, стояли в ланцюгу від Івано-Франківська до Києва. І тобі довелося стати коло дверей Народного Дому, де колись відбувалися засідання уряду ЗУНРу, було проголошено ухвалу про Злуку з Українською Народною Республікою, а хтось із киян стояв у Києві біля Софії, де було проголошено УНР. Двері за наказом з обкому компартії і міському замкнули, але ти взявся за ручку дверей разом з Володимиром Шлемком, а потім пішов уздовж “Української хвилі” в бік Галицької вулиці, щоб описати цю подію, бо колись це стане історією, як і телеінтерв'ю. Товариство української мови було ініціатором цього дійства.

І ось засідає Верховна Рада. Ми, опозиція, покидаємо залу, щоб добитися прямої трансляції по радіо і телебаченню. Коли йдуть на компроміс, то на столиках депутатів-львів'ян, що були репресовані, з'являються синьо-жовті прапорці. Протестують ліві. Напруга. А я повертаюся думками в шістдесяті, сімдесяті, вісімдесяті роки, коли ще нелегально вивішували національні прапори підпільники Слободяни в Косові, міліціонер Дяк на костелі та над недобудованим переговорним пунктом у Долині, невідомі в Івано-Франківську, молодий інженер-бойко Володимир Ковальчук під час відкриття пам'ятника Тарасові Шевченку підняв над собою синьо-жовтий прапорець.

Ще за спинами членів тимчасової президії стоїть Ленін. Цю фігуру винесуть, коли ми проголосуємо за Акт про незалежність України.

Але фактично Україна здобула Незалежність 16 липня 1990 року. Цього дня о 10 годині 10 хвилин 357 депутатів із 450-ти проголосували за Декларацію про суверенітет України. Голова Верховної Ради Володимир Івашко на той час уже відмовився від посади першого секретаря ЦК КПУ – обрали Станіслава Гуренка. На партійний з'їзд до Москви В.Івашко поїхав, залишивши замість себе заступника Голови ВР Івана Плюща, який добре вів засідання. Одного разу В. Івашко сказав: “Веди ти. У тебе ліпше виходить”. І він привів – до Декларації про суверенітет. Перший проект її народжувався силами Народної Ради, в готелі “Україна”, а вже пізніше взяли за цей документ у Комісіях, було бурхливе обговорення. Коли Володимир Івашко, не витримавши тиску з боку лівих і з боку правих, дав згоду стати заступником М. Горбачова на посаді лідера КПРС, ми зуміли сконсолідуватися навколо Івана Степановича і здобули величезну перемогу. Я думаю, що Декларація про суверенітет України, за яку ми проголосували, сказала світові, що є така держава. Ми і народ повірили, що можна перемагати, а в лавах більшості стався фактичний розкол. Декларацію спочатку недооцінили, але якби не цей документ, що задекларував главенство республіканських законів, суверенність України, то під час путчу у серпні 1991 року Москва не посилала б генералів Варенникова і Чечеватова до Києва примушувати голову Верховної Ради запровадити військовий стан у Галичині й Києві.

Коли Головою Верховної Ради ми обрали Леоніда Кравчука, то постало питання про запровадження посади Президента, створення своїх Збройних Сил, про ядерне роззброєння і т.д. Ніколи ще в Україну не їхало стільки людей з-за рубежу, як тоді. Слово депутата було дуже вагоме. Після мого виступу на сесії, де поставив питання про відкриття нашої області й міста для іноземців, заступник Голови Ради Міністрів В. Урчукін приніс витяг із постанови і вручив мені. Івано-Франківщину відкрили для в'їзду громадян інших країн.

Боротьба, що точилася між М Горбачовим і Б Єльциним, відволікала кремлівських правителів. А тим часом у різних республіках СРСР проливалася кров.

Відбувався в Коломиї Собор бердницької Духовної Республіки, на Дніпрі святкували 500-річчя козацтва. Скропила людська кров землю у Литві, проливалася вона і в Старому Угринові, де за завданням Москви підрозділ головного розвідувального управління радянської армії двічі підривав щойно відкриті один і другий пам'ятник С. Бандері, поранивши охоронця-юнака, В. Максиліюна, знищено було пам'ятник С. Коновальцю. М Горбачов планував укласти новий Союзний договір. Народна Рада була

категорично проти цього. Союз розвалювався на очах. Російський лідер Єльцин став президентом Росії, переконав свій парламент, що треба проголосити суверенітет Росії, що й сталося в червні 1991 року. Галопувала інфляція, голова Верховної Ради УРСР Леонід Кравчук ще 11 травня підписав Постанову про запровадження в обіг українських грошей – гривні. У Москві це викликало шок.

І тоді кремлівські правителі почали готувати “заколот”, який згодом назвали “ґекачепістським путчем”. Гласність зняла з преси, радіо й телебачення цензурні пута, і газети писали, що в Сибіру ремонтують концентраційні табори, що наковано 250 тисяч ручників. Горбачов перед світом грав дурника, що він нічого не знав про різно саперними лопатками, вчинену в Тбілісі в 1989 р., але проговорився, що коли в США плив через затоку, то туди йому зателефонували про землетрус у Вірменії, він знав усе. Горбачов підбирав “команду”. Своїм заступником поставив комсомольського друга Янаєва, котрий любив добре пиячити й співати “Мимо тещиного дома я без шутки не хожу, то ли х... в окно продвину, то ли ж... покажу”, Раду Міністрів СРСР очолив Павлов, що провів перше пограбуння народу, знецінивши майже наполовину рубль, на КГБ сів Крючков, а на Міністерство внутрішніх справ – Пуго. Лук’янов, університетський друг Горбачова, був його правою рукою у Верховній Раді СРСР. Долучили військових Язова, Варенникова, що раніше командував Прикарпатським військовим округом, а тепер – Сухопутними військами, Ахромєєва. Кручина був головним касиром КПРС.

Горбачов їхав відпочивати у Форос (до речі, умеблювання і паркет палацу були з Івано-Франківщини), а заколот запланували на свято Спаса. Росіяни дуже глибоко усвідомили оце “спасай”. Перед тим Горбачов провів пленум ЦК КПРС, а на листопад – грудень запланували позачерговий з’їзд КПРС.

Але головним для нього було добитися підписання нового союзного договору, який уже обговорювали в Огарьово, але Україна не йшла на це. В Москві визрів план 20 серпня 1991 року примусити лідерів республік поставити свої підписи під так званим новим союзним договором, позбавити Єльцина влади. Гекачепісти свої дії погоджували з Горбачовим. Він мовив: “Валяйте!”. І вони імперію завалили. Але перед цим помер один з найбільших катів українського народу Каганович. Віщуни пов’язували з його смертю кінець сатанської епохи. А Єльцин виганяв парткоми з підприємств.

Раптово, на 55-у році життя, помер депутат Верховної Ради і секретар Львівського міського КПРС, голова Львова Богдан Котик – сумлінна людина. Я думав, що він міг щось знати про те, що готують у Москві.

17 і 18 серпня 1991 року стояла спека, і був жахливий стан, про що я і писав у щоденнику: “Всі ці дні якесь жахливе передчуття. Задихаєшся. Болить серце, болить голова, не спиться. Уві сні відчуваю якісь дивні звуки. Здається, що наближається щось лихе. Ще вчора мав бути в Коломиї на святкованні 750-річчя міста. Свято помпезне, кількадедне. Сьогодні їду. Мушу там бути, бо ж депутат від Коломиї, але передчуття таке, нібито там мають тебе убити. Я страшенно болісно переживаю показний, крикливий патріотизм. Потрібні глибокі й тихі демократичні перетворення. Східна Україна русифікована настільки, що саме тут, а не в Коломиї, треба найперше українізувати школи. Прибув дизель-поїздом “Червона рута”.

...Коломия ще не знала такого свята. Десятки тисяч людей. Якась жінка дорікала мені, чому підтримую українську незалежну православну церкву. Я сказав їй, що греко-католики теж православні, і вірю, що всі об’єднуються довкола Києва, бо в Москві й Римі нашої правди нема. Де тіло, там має бути й душа. Кому потрібні оті війни, що навіть патріарха Мстислава в Галичі до храму не пустили. А ще я їй сказав, що доларовий дощ паде з Риму, тому й воюють українці з українцями. На свої власні очі бачив документи на мільйонні суми.

Ми виступали з балкону ратуші, в якій міська управа. Щось там читав тимчасовий мер Машталер. Ми з Іваничуком промовляли без шпаргалок. Я йому сказав, що не треба було так різко говорити: “Хто не підтримав незалежну Україну, хай забирається геть з нашої землі”. Він, коли запалюється, то втрачає контроль над собою. “Хай забираються до чорта геть звідси”, – повторив. Я привітав коломиян і гостей. Говорив, що нема сили такої, яка змогла б наш народ поставити знову на коліна, прочитав вірш “Грудка України”, і сказав, що чорні сили можуть прибрати Горбачова і тоді... треба консолідуватися й буцім готовому до всього. Виступив з балкону ратуші пристрасно.

У своєму щоденнику я занотував, що одержав повістку з військкомату, але не пішов туди. Тільки тепер я думаю собі, чи не було то намагання ізолювати депутата й письменника, майора запаса. Кликали в Коломиї на вечерю – не пішов.

Увечері я повернувся з Коломиї до Івано-Франківська дизелем “Червона рута”. Дуже боліла голова, жінка якась дякувала мені, що допоміг їй добитися пенсії. Забув її прізвище. Вона з Коршева.

19 серпня, як тільки розвиднілося, я побіг до парку, і там від професора Котурбаша почув, що у Москві стався заколот. Янаєв заявив, що у зв’язку з хворобою М. Горбачова створено Державний комітет з надзвичайного стану, який бере владу на себе. Професор визначився конкретно: кінець демократії. Ранок був імлістий. Мені не хотілося вірити в те, що сталося. Збганув, чого так важко було напередодні. Що в країні щось готується, – передчував давно, навіть написав про це у вірші. Тоді перший заступник голови виконкому обласної Ради народних депутатів Василь Павлик разом з колишнім футболістом Богданом Вовковичем йшли від озера в спортивних костюмах, і я запитав Павлика, чому

не в обласній Раді зараз. “Иду туди на восьмому. А що сталося?” – “Сталося страшно. У Москві – переворот”. Він не хотів вірити, але я не жартував. І побачив, як обличчя його враз побурякло. Пізніше нагадував Василеві Остаповичу про його реакцію на моє повідомлення, і він сказав: “А хіба ми не бачили розкопаних могил з 1941 року в Дем’яновому лазу?” Василь Павлик по-громадянському поведився в усі дні заковту. Голова Ради Микола Яковина десь зник. Одружувався чи що (пізніше він з’явився й телефонував до Голови Верховної Ради Леоніда Кравчука: що робити?). Василь Павлик мужньо став діяти, як і багато депутатів різних рівнів.

Я тоді не працював постійно у Верховній Раді, зарплати там не одержував, а завершував дисертацію на тему «Слово о полку Ігоревім» і слов’янська міфологія”. Але тепер було не до неї. Спробував зв’язатися з Верховною Радою, та було ще занадто рано. У щоденнику запис: «Прослухав київські вісті. Заколотники – Лук’янов, Пуго, Язов, Янаєв, Крючков... Так! Стався військово-кагебістський переворот за участю лідерів КПРС. Цьому передували виключення з КПРС ідеолога Яковлева, повторний арешт і ув’язнення депутата С.Хмари. Місяць тому на Івано-Франківщину й Львівщину приїздив перший секретар ЦК КПУ Станіслав Гуренко вивчати ситуацію в краї, а в Яворові на полігоні був міністр оборони Язов. Тепер в окремих районах СРСР запроваджують військовий стан. Я відчував, що станеться щось страшне. Горбачов поїхав відпочити в Крим, а тим часом... Напевне, він уже не живий. За останні місяці авторитет його впав до нуля. Можливо, навмисне зробили перебої із завезенням хліба. А ще оця грабницька грошова реформа, що озлобила всіх, міжконфесійні чвари. Вчора у Коломиї невідомо ким посвячений єпископ Василик розкошував, а православних священників (автокефальних) на святі в Коломиї не було, не запросили, мабуть. (Що гряде? Терор? Не думаю, що повернуться тридцяті-сороківі роки, але втрати будуть. Не буде тільки повернення до старого і не вдасться врятувати імперію, хоч нинішні події спрямовані саме на врятування імперії: свято Спаса – і “спасай Росію”. Єльцина ізолювати не зуміють (його ж на президента вибрав народ Росії, а з росіянами складніше, ніж з нацменами).

Почався новий період в історії, і знову все зійдеться на серці моєму. Чекаю виклику до Верховної Ради».

Коли писав ці рядки, коли телефонував і нарешті почув, що нас викличуть, бо хоч більшість поки що нічого не знає, та дехто вже знав немало. 19 серпня, о 6 годині 30 хвилин за літнім часом Голові Верховної Ради Л.М.Кравчуку зателефонував командувач Київського військового округу генерал Чечеватов і сказав, що в країні введено надзвичайний стан, уся влада перейшла до ГКЧП (ДКНС по-українському). Пізніше, вже на сесії Верховної Ради, коли ми 24 серпня 1991 року обговорювали питання “Про політичну ситуацію” і фактично допитували перед Україною (йшла пряма трансляція по радіо і телебаченню) Леоніда Кравчука, він проговорився: “Дізнався, що запроваджено надзвичайний стан, якщо чесно сказати, від Станіслава Івановича Гуренка. Я запитав: “Звідки він знає?” (Шум у залі). Шуміли від обурення ми, опозиція, бо підловили Голову на неправді. (До речі, його попередника В. Івашка ми охрестили Котом Леопольдом, пізніше це прізвисько перейшло на депутата Л.Табуряньського). Л. Кравчук тоді був прозваний Хитрим Лисом, майбутній Прем’єр-міністр і майбутній Президент Л.Кучма дістав прізвисько Крокуючого Екскаватора за його широкі кроки при ходьбі). Він (Гуренко) відповів (оплески): “Йому подзвонив генерал Чечеватов. Після цього Чечеватов подзвонив мені, пояснюючи, що він не знав мого телефону, тому подзвонив першому, Гуренку” (Оплески).

Ми розуміли, що Кравчук викручується. Чечеватов мав знати телефон Голови Верховної Ради напам’ять, бо на випадок війни чи якоїсь надзвичайної ситуації, то найперше він має зв’язатися з Головою Верховної Ради. А тут прилетів з Криму (ми не знали, що він напередодні був на Форосі в Горбачова) путчист Вареников, генерал, що раніше командував Прикарпатським військовим округом, тепер командував Сухопутних військ СРСР. Він був на Кубані українським козаком Вареником, а став Варениковим, і йому доручили розправитися з Україною. Наші сусіди – Москва, Варшава, Будапешт, Бухарест – не раз розправлялися з українцями руками самих же українців. У 1991-му Вареников мав утопити Україну в крові. Нині деякі мадярони погоджуються, щоб угорці в Карпатах, на Ворітському перевалі, встановили знак до 1100-річчя Угорщини. Парадокс! Угорці йшли в Подунав’я через Галич, але вже святкують свій ювілей, а ми змістили ювілей Галича на 1998 рік, щоб і цим підкреслити свою меншовартісність, хоч перша згадка про Галич є саме в хроніці угорського Аноніма, і дата – 896 рік. І не побоялися гріха наші провінційні історики, теперішні чинодрали. Не міг же Вареников їхати робити чорну справу, не знаючи номерів телефонів перших осіб. Розвідка й кагебисти тримали під своїм недремним оком всіх перших осіб, депутатів, керівників партій, рухів, урядовців, які могли підняти народ. Тільки тепер Л. Кравчук згадав, що його розбудив телефонний дзвінок С Гуренка.

– Спийш? – запитав перший секретар центрального комітету компартії України.

– Сплю, – відповів Кравчук.

– І не знаєш, що стався переворот?

– Не знаю...

– А в мене – Чечеватов...

Так насправді все починалося у Києві.

Пригадую, ми з письменником Богданом Бойком ходили вулицею Шевченка і парком після того, як я повернувся з телерадіокомітету, куди ходив давати інтерв’ю для телебачення, яке поспішно створили

в Івано-Франківську (думаю, що тут без спецслужб не обійшлося), та не дочекався репортажа Романа Фабрики, який погнав брати інтерв'ю в начальника управління Левенка, і зустрів кількох колишніх, першого рангу, керівників області, міста, районів (партархів, як їх називали), котрі сяяли від радощів, і сяяли на грудях їхні ордени і медалі, а коло штабу 38 армії стояли дві бойові машини.

Та повернемося з Івано-Франківська до Києва. Генерал Варенников запропонував Кравчукові зустрітись в ЦК КПУ, в кабінеті Гуренка. Оскільки новоспечений Прем'єр міністр України Вітольд Фокін відпочивав аж на Алтаї – під горою Білухою, на порогах річки Катуні, то його заступав на посаді віце-прем'єр К. І. Масик. Кравчук, шануючи себе й посаду Голови парламенту, відмовився йти до ЦК КПУ, а призначив зустріч у своєму кабінеті, запросивши й Масика. Фокін про путч довідався аж увечері, коли на вертольоті прилетів до нього голова виконкому Усть-Кокса Гірсько-Алтайської автономної республіки, і вирушив на Київ.

В Івано-Франківську перший заступник голови облвиконкому В. Павлик визначився одразу. О 7 год. 30 хв я повідомив його про заколот, о 8-й він уже був на роботі. До нього уже прийшли нардепи З. Дума і Б. Ребрик, об 11-й зібрався виконком, а о 14 й вже була готова заява про засудження гекачепістів. Це треба оцінити.

Не думаю, що Кравчук не пробував зв'язатися з Борисом Єльциним. Єльцин зателефонував йому прямо в машину, коли Кравчук їхав до Верховної Ради, так що Кравчук з генералами розмовляв не з переполоху. "Він сказав, – повідомив Леонід Макарович, – що ніякої інформації немає, і запитав, чи не знаю я, що з Горбачовим". Кравчук не знав нічого. "Як будемо діяти?" – запитав Єльцина Кравчук, який був недавно у Форосі з дружиною в гостях у Горбачова й пили там горілку, обговорюючи новий Союзний договір, сказав, що до сесії Верховної Ради СРСР не повинні визнавати ГКЧП. Єльцин сказав, що і він не визнаватиме.

О 9 годині 4 хвилини до кабінету Кравчука зайшли генерали Варенников, Чечеватов, Шариков, який був депутатом Верховної Ради України. (Декларація про суверенітет України, а не Української РСР, прийнята в липні 1990-го року, дозволяла нам називати себе саме так) і членом військової ради Київського округу. С. І. Гуренко начебто в розмову не втручався. К. І Масик вів протокол (стенографістку не взяв). Вареников сказав, що влада перейшла до ГКЧП, який врятує країну. Рекомендуюча подумати й зайняти правильну позицію, змінити свій особистий курс і курс Верховної Ради, не підбурювати депутатів до різних розмов, бо війська одержали наказ і будуть діяти, якщо вони отримають інформацію, що ситуація потребує запровадження надзвичайного стану. Він казав, що такий стан буде запроваджений. Радив, що, може, слід запровадити його в Києві й західних областях.

Кравчук і Гуренко відчували, що броньований кулак над Україною занесено, що Київ оточений військами. І в цей же час зателефонував головний чекіст СРСР Крючков, який вимкнув лінію зв'язку з Горбачовим. Літак Президента, як і вертоліт, начебто блокували, змінили охорону (то була гра). Коли Кравчук доручив начальникові кримського управління КГБ з'ясувати, що з Горбачовим, то охорона попередила, що його вб'ють, як тільки переступить першу лінію охорони.

Крючков говорив те саме, що й Варенников. Кравчукові викручували руки генерали армії і КГБ, а він зводився, мовлячи, що ГКЧП неконституційний, що "його не можемо визнати без сесії Верховної Ради СРСР" (Кравчук був і союзним депутатом), попросив генералів показати документи на те, що їх дійсно уповноважують саме так діяти, а в цей час Москва передала по телебаченню повідомлення про дії ГКЧП, звернення, у перерві – балет Чайковського "Лебедине озеро". Львівська Рада запротестувала першою, закликавши не визнавати путчистів. До них долучилися Івано-Франківщина, Тернопільщина, Волинь. Але спочатку в Івано-Франківську пережили шок. Коли я був в облтелерадіокомітеті, то навіть голова міста Я.Тайліх (чесні йому не робить те, що виїхав до США, чим чудово підтвердив реноме "патріота") телефонував, аби довідатися, що відбувається. Зрозуміло, що всі чекали реакції Верховної Ради, а ми чекали, аби Раду Кравчук скликав.

Л. Кравчук на сесії говорив, що раніше 16-ї години 19 серпня не міг виступити по телебаченню, бо, мовляв, воно у понеділок працює з 16-ї. То був політичний трюк, розрахований на необізнаних і наївних.

Коли нас викликали до Києва на позачергову сесію, то я одразу ж взявся фіксувати, що робилося у Верховній Radі в ці дні, розуміючи, що колись мої записи матимуть особливу історичну вагу. Не раз так бувало, що захоплено щось занотував, а в цей час надавали мені слово для виступу, я ж весь іще був у своєму "підручнику". Дехто навіть робив мені зауваження, що не уважно слухаю, але сподіваюся, що тепер люди зрозуміють, чому так траплялося. Я постановив собі бути літописцем у ці роки, коли ми боролися за Незалежну Україну. І нині роблю такі ж записи.

До Верховної Ради з'їхалися ті депутати, хто працював постійно, одразу ж зібралася Народна Рада. Львівський професор Ігор Рафаїлович Юхновський очолював Народну Раду. З ним любив радитися Л.Кравчук. Члени Народної Ради хотіли послуhatи, про що говорять генерали з Л.Кравчуком, С Гуренком, К Масиком, але їх до кабінету не пустили так само, як і на засідання Президії. Керівництву вірили й не вірили. Депутат Анатолій Ткачук ще з одним нашим "опозиціонером" зустрілися в приймальні голови Верховної Ради й між ними відбулася така розмова:

– Слухай! Тут є один охоронець із Старокостянтинова.

– А де він?

– Ось там стоїть! Пішли до нього.

Охорона до опозиції ставилася дуже прихильно. Після заколоту компартія була заборонена, будинок ЦК віддали під Комісії, а важливі кабінети пустували до референдуму. Один охоронець любив мої твори. Одного разу запитав, чи я хочу побачити, де сидів, відпочивав, мився В.Щербицький. Зрозуміло, що мені було цікаво. Охоронець узяв ключ, відімкнув кабінет, у якому сиділи перші секретарі, я посидів за широким столом на високому кріслі, показав кімнатку за кабінетом, де його господар міг собі відпочити і де зберігалися важливі документи. Коли до Києва приїздив М.Горбачов, і письменники добилися зустрічі з ним, то Щербицький звідси виніс дві папки з матеріалами про Рух, але Горбачов на них не хотів і глянути, лишень сказав до Драча, що він часто повторює: “Думи мої, думи мої, лихо мені з вами”. Павличко мовив, що у Шевченка є це: “Борітеся – поборете...”. Горбачов тоді процитував Малишкова: “Україно моя, мені в світі нічого не треба...”. Про це я згадав у кабінеті, де нині сидить Президент України, посидівши на тому ж кріслі кілька хвилин. Охоронець показав мені й душево, де освіжаються теперішні Президенти. Втім, після ремонтів тут, можливо, щось і змінилося.

Але тоді, 19 серпня 1991 року, все було по-старому. Охоронець Верховної Ради теж тривожився. Депутати підійшли до нього й запитали:

– Пістолет маєш?

– Маю.

– Стріляти вмієш?

– Вмію.

– А будеш?

– Якщо треба, то...

– Так ось... Коли з кабінету Кравчука почуєш постріли, то, не роздумуючи, як виходитимуть, стріляй у генералів...

– Єсть...

Стріляти не довелося. Генерали вийшли з кабінету об одинадцятій. А через три дні депутати-демократи розпинатимуть Кравчука за загравання і навіть запитуватимуть, чому він не заарештував генералів. Згадають булаву, яку йому подарували у Львові й булаву із Запоріжжя. Кравчук відповість, чи міг з кришталевою булавою піти до танків? І він мав рацію. Київ був обложений військовими, на Оболоні стояли БТРи. Тоді ж Леонід Макарович зронив трохи неоконкретний афоризм: “Демократія – справа надзвичайно серйозна, а ця дама дуже тендітна”. Він озирався на Москву, де гриміли танки без боскомплектів, де були війська, де горіло американське посольство, яке працювало на розвал Союзу на 1000 відсотків. Пізніше читатимемо повідомлення про цілу програму впливу на маси – “зомбі”, про спецпаратуру на будинку американського посольства, про спецсудно, що з’явилося в Чорному морі під час путчу.

Кравчук знав більше за інших депутатів. Члени Президії Верховної Ради Печеров, Білоблоцький і Шульга підтримали заколотників. Підтримували їх багато газет, багато різних чиновників. Правда, ситуація була їм незрозуміла. Стало відомо, що о 8-й годині в штаб Київського військового округу збирали командирів всіх військових частин, і командував наказав їм виконувати ухвали ГКЧП.

Як тільки генерали вийшли від Кравчука, представники Народної Ради і народних рухів зайшли до кабінету Голови, запропонували спільні дії проти переворотників. Кравчук сказав, що надзвичайний стан в Україні не запроваджено. До Києва з’їжджаються представники демократичних партій і рухів, які об’єдналися у спілку “Демократична Україна”, визнали путч неконституційним, арешт Президента – злочином. Кравчук, вочевидь, знав щось більше, бо затягував час.

Павличко розказував мені, що прийшов до нього і сказав:

– Льюно, ти не думай, що нас повісять, а тебе пощадять. Нас повісять на Хрещатику, а тебе – перед Верховною Радою. Йди на телебачення, говори до народу.

Кравчук пішов на телебачення, але оцінки переворотові не дав ніякої. На п’ятий день, відбиваючись від агресивного депутата, він говорив, що не бачив 19 серпня автобусів з пікетувальниками ні зі Львова, ні з Івано-Франківська, ні з Тернополя. І тембр депутатських голосів був іншим, ніж 24-го. Кравчука можна було зрозуміти. В день позачергової сесії під Верховною Радою було багато людей з різних областей України. Вони інтуїтивно відчували, що ця субота закінчиться Великоднем.

Мене в той час носило по майданах, по чиновницьких кабінетах, установах, редакціях, то біг додому, сподіваючись, що є урядова телеграма-виклик. Не було. Телефонував до Києва, але безрезультатно. Тоді хлопці не виключали виникнення партизанських загонів, підпільних організацій. Дехто побіг сплачувати партвнески, по кутках збиралися майже розбиті парторганізації.

Я з компартії вийшов уже давно, не збирався поновлюватися і сплачувати внески. Штатні мітингарі принишкли в нашій області, навіть “Галичина” видрукувала документи гектачепістів.

Народна Рада наполягала підтримати Сльцина і Росюю, але Кравчук відповів, що “Україна піде своїм шляхом”. На Кравчука ура-патріоти виллюють море багнюки, однак через кілька місяців його назвуть Людиною, що розвалила СРСР.

Три години засідала Президія Верховної Ради. Члени, що належали до Народної Ради, вимагали

не визнавати ГКЧП, а члени Президії від КПУ відкидали їхню вимого Кравчук не ставав ні на бік лівих, ні на бік правих, не називав московські події переворотом, адресуючи всі запитання Верховній Раді СРСР, яку буде скликано. Вирішили засідати наступного дня. Ввечері я телефонував депутатам додому і знав, що діється. Постійно працювали радіо, телебачення. Страху не відчувалося ніякого. Можливо, через те, що був страшенно втомлений.

Телефонував Петро Арсенич, що в неділю у Лоліні – вечір до дня народження І. Я. Франка. Запрошують. Він нібито стривожений. Так, ця подія отверезить багатьох. Я відчував, що таке станеться. Жаль, що Крим утратимо. Можна було не надавати автономію. Я не голосував за автономну Республіку Крим. Болить серце. Пишу вірші:

Сьогодні зранку день похмурий,
Хоч свято Спаса в Україні,
І знову небеса в зажурі,
І знову ходять чорні тіні...

Роман Гладишдесь почув вислів: прийшли «спасителі» на Спаса, а я розгорнув це у вірш:
«Прийшли «спасителі» на Спаса.

І обіцяють знов ковбаси,
Словесну піну ллють і ллють.
Прийшли «спасителі» на Спаса
Недовго бути їм... Підуть!
О справедливість! Де ж ти? Де ж ти?
Невже гряде неволя знов?
Сидить в Форосі під арештом
Генсек Михайло Горбачов...».

Був знову на обласному радіо. Працюють тільки перші програми телебачення й радіо. Головний редактор Орест Присяжнюк сказав, що є вказівка з Києва давати тільки передачі про збирання врожаю. Україна мовчить, а з Москви – повідомлення за повідомленнями. Янаєв оголосив, що в зв'язку з хворобою Горбачова він бере владу на себе. Створено Комітет, до складу якого ввійшли Бакатін, Пуго, Язов, Павлов і т.д. Військово-поліційно-партократичний переворот. Заява ГКЧП жахлива, хоч обіцяють зниження цін, повернення гідності, гордості радянським людям.

В окремих районах запроваджується військовий стан на шість місяців. Страшенно багато народу на вулицях і в магазинах. Купують помідори по 1 крб 80 коп. за кілограм. Мені не дають проходу на вулицях. «Що робити?» – запитують. Підбадьорюю людей і кажу, що буде позачергова сесія, то й почують відповідь на своє запитання. Усі чекають на реакцію українських керівників. Аж о 16-й виступив Кравчук. Сказав, що в Україні військового стану не запроваджено, закликав до спокою, продовжувати збирати врожай. Бачу, що незрозуміло нічого і йому. Чому не скликав Верховну Раду? Миська газета «Західний кур'єр» написала, що голова обласної Ради Яковина, якого я теж рекомендував на цю посаду, оженився з художницею. Де ж він?

Цей переворот – грань, за якою може початися громадянська війна. Українці чинитимуть опір. Бо дуже багато правди забнули люди. Ні, не можна переступати цієї грані! Світ тепер інакший. Не переможуть вони, гекачепісти...

Після 16-ї години Українське телебачення почало транслювати телефільми. Дві панцерні машини з вулиці Шевченка загнали у двір штабу армії. Василь Павлик виступив по обласному радіо в тому ж дусі, що й Кравчук. Увечері з приміщення «Руху» транслювали мітинг на майдан. Мало людей. Мало світла. Містом ходять чутки, що Горбачов поранений і перебуває під домашнім арештом разом з Раїсою Максимівною. Редакторка освітняської газети «Поліття» Г. Довженко плаче. (Я збігав і до міської Ради, в освіту.) Заспокоював, що все буде добре, що до кошари народ загнати не зможуть.

У Москві позакривали всі газети – виходитимуть лише «Правда», «Известия» і ще якась. Відбулася прес-конференція «вісімки», яка здійснила переворот. Лицемірні виступи Янаєва, Пуго. Янаєв називав Горбачова своїм другом. Повторили те саме, що було зроблено з Хрущовим. Відпочинок на півдні. Змова банди. На цей раз не виїде те, що вийшло в 1964-му. Не ті вже люди. Довідалися багато. Весь світ осуджує гекачепістів.

...До обіду хмарно, серед дня прояснилося й засвітило сонце, а ввечері знову – дощ з вітром. Спаса. Невже Спас не спасе нас від оцих «спасителів»? Но пасаран! (Вони не пройдуть!)

І Спас приніс жахливий час...

Рік, коли погинули вишні, черешні, сливи, груші, яблука, помідори... Покрутило все, поплямило, понищило. І зерно гине – позростало в колосі. І дисципліни нема ніякої. І переворот. І Яковина не хвалиться цього року врожаєм, а торішнім хвалився, хоч він озимих тоді не сів. Усі чиновники однакові, але Микола взагалі випадковий.

Союзний договір мали підписувати дев'ять плюс один, а переворот затіяли дев'ять плюс... Драматичний час настав. Заарештують. Почалася горбачовська доба в квітні 1985-го, а закінчилася в серпні 1991-го? Я весь зболений і сумний. Мене ранить усе. Чому немає ніяких дій? Тримаю зв'язок з Києвом. Відповідь: «Чекай!». Римую вночі:

Говорить тихо дощ з вербою
Про час страшний руки твердої,
Та я з тобою... Ми обоє...
Коли по шпарах всі "герої"...
Невже гряде загибель Тройі?

На московських вулицях танки й панцерні машини. Вночі передали через супутник, що Єльцин виступав прямо з танка. Гримить надворі. Гроза.

20.08.1991 р. В Івано-Франківську після нічного дощу сонячно й вітряно. Люди шоковані переворотом. Провів у центрі міста імprovізовані зустрічі з виборцями. Люди обліплюють мене, як бджоли матку, засипають питаннями. Єльцин звернувся до росіян, щоб не визнавали путчистів. Зловмисники попередили його, що відповідатиме. Змовники провели прес-конференцію. У Янаєва (його депутати тричі не хотіли затверджувати віце-президентом, та Горбачов добився свого) тремтіли руки. Горбачов під арештом, у Криму. Гомонять, що, можливо, знищений. Я гадаю, що вбити його не могли, бо це було б загибеллю для переворотників. Вони не мають майбутнього. Це не 1964 рік. Партійні функціонери "воспряли" духом. Іван П. – доцент-повія – в газеті підтримав заколотників, О. М. радіє, викладач педагогічного інституту, майстер спорту Ц. з балкону прошипів: "Ну що, демократи, наступив вам п...ц"; Г. підняв голову, а я думаю, що людина складна й слабка істота. Однакові, що вчорашні, а що нинішні функціонери. Боротьба за владу – страшна річ. Пожирання одним одного. А цей переворот прорік я в "Оді перебудові" і в інших публікаціях та усних виступах. Навіть на святі у Коломиї говорив, що може статися. Сталося те, чого найбільше боявся. Цікаво, чому це мені прислали повістку з військомату? Невже ізолювати хотіли? Що ж дали? Невже моя Україна загине в неволі? І на плечі й на серце моє знову лягає тягар. Путчисти заженуть молодь у підпілля, понабивають казарми студентами, а тюрми – непокірними. Але є ще відважні. Вийшла молодіжна газета "Світ молоді". Гарно виступила.

Ні, не можуть оці злочинці, що організували переворот, утриматися при владі. Не піде народ за ними. А що робити, аби люди наші були розважливіші й розумніші? Ще й міжконфесійні чвари ослаблюють нас! Я підтримав свого родича, православного (автокефального) священника Романа Дзундзу, бо йому було дуже важко, а нині деякі католики пруть на мене, називають мало не ворогом України, пруть на Кравчука. Болісно плаче моє серце, коли хтось починає ображати, звинувачувати в гріхах. Я люблю Україну, і нема нічого вищого для мене! Моя любов – праця во ім'я майбутнього, а не художній свист! Безперервно болить серце... Провокації... Заздрість... Сум...

А у Києві увесь день засідала Президія. Вона ухвалила не визнавати постанов гекачепістів, а з'ясувати пов'язані з їх появою питання на сесії Верховної Ради СРСР і розглянути на нашій сесії. Забороняють страйки, демонстрації. Ухвала ніяка, хоч світ різко осуджував ГКЧП. Члени Народної Ради пишуть окрему заяву, в якій осуджують заколот, підтримують Росію, але Кравчук забороняє її зачитати. Представники Народної Ради на зв'язку з Верховною Радою Росії, передають уночі телефонограмою підтримку Єльцину, а з Москви повідомляють, що є спроба штурмувати "Білий дім", заарештувати депутатів. О третій ночі народнорадівці будять Л.Кравчука, вимагають негайно скликати позачергову сесію Верховної Ради, заборонити на території України, в Криму, утримувати під арештом Президента СРСР Горбачова (Кравчук знав набагато більше, бо порадив почекаати до ранку).

21.08.1991 р В Івано-Франківську сонячно. Страшно болить голова. Оцей переворот ще раз переконав людей, що така країна і така система існувати не можуть. Якщо так можна вчинити з Президентом, при якому чемоданчик з ядерним кодом, то з простою людиною вчинять ще не таке. Путчисти приречені Одного з них, Павлова, вже шляк трафляє – ліг до лікарні з високим тиском. Гадаю, що головний організатор перевороту саме він. Смішно, що про його "хворобу" є повідомлення, а про "хворобу" Горбачова – нема. Янаєв – нікчемне, підле, обмежене й жорстоке створіння. Єльцин чинить ім опір. Учора після засідання Президії ВР "вумно" виступив Л. Кравчук: "Україна не втручається в московські події"; військовий стан не запроваджується, переворот "фактично" осуджується. А путчисти "печуть" указ за указом; вимикають радіо, закривають газети, ізолюють Єльцина. Довкола Верховної Ради Росії танки – частина Кантемирівської дивізії, що перейшла на бік Єльцина. У Москві – таманці, кантемирівці, десантники. Гадаю, що росіяни в росіян стріляти не будуть, хоч жертви вже є (тієї ночі під гусеницями танка загинули при охороні "Білого дому" українцє Дмитро Комар, росіянин Володимир Усов і євреї Ілля Кричевський, яким згодом було присвоєно звання героїв Росії). У Москві появилися барикади. Запроваджено там комендантську годину – від 23-ї до 5-ї години ранку. Нуртує Ленінград. А в Івано-Франківську, біля "клуба демократії", католики ллють бруд на православних, і мені там дісталось, коли роз'яснював натовпу ситуацію в країні. Вчора говорив їм: "О люди, українці мої! Та хоч у цей час будьте мудрі, в єдності! Відкиньте ворожнечу, єднайтеся, бо час такий, що єдності нам треба! Ворогуєте, а на вас уже наковано кайданів і відремонтовано табори". Але дурням це не страшно, ворог для них – брат православний, і навпаки – католик – ворог. І що ти зробиш, депутат? Певні сили своє зробили, коли навіть у таку годину продовжуються міжконфесійні чвари. О, які страшні листи надсилають нам до Комісії ВР! Приходять зі скаргами люди. Битви точаться. Серце кров'ю обливається.

Почувалося зле. Чи виснажена нервова система, чи інше щось... Інколи жити не хочеться. Загадковий заколот. Євреї виїжджають до Ізраїлю, троє приїхали до нас з Ленінграду. Попов, що колись

працював в Івано-Франківському педінституті, приїхав на спортивному автомобілі з двома колегами і дав інтерв'ю: буду висувати себе на посаду Президента Росії. Смішно читати, але нехай колеги потішаться.

Попідводили голови колишні партократи, кагебисти, енкаведисти, військові чини. Чую поміж людей. що Горбачов сам затіяв цей “переворот”, щоб прискорити підписання нового Союзного договору і надовго стати Президентом СРСР. Я гадаю, що на таку авантюру він не міг би піти (Насправді пішов – С.П.). Дивує, що міністр оборони Язов і голова КГБ Крючков не з'являються на екранах телевізорів, не чути їх по радіо, не видно в газетах, не брали вони участі в прес-конференції, на якій журналіст Бовін запитав колишнього опального голову колгоспу Стародубцева: “А как вы в эту компанию попали?”. Ситуація дивна. Гадаю, що на цей раз не вдасться вчинити того, що колись зробили з М. Хрущовим. Не вийде! Не підтримають чесні люди оцих “чорних”, що захотіли повернути колесо історії назад. Нині злочинно бути в КПРС, і я не розкаююсь, що вийшов з партії. Заарештовано Генерального секретаря партії і Президенту країни, а комуністи мовчать. Де ще таке можливе? У якій країні? Жахливо це бачити.

Не можуть перемогти оці павлови, крjúчкови, язови, лук'янови, стародубцеви, янаєви. Добре, що є в Росії Єльцин! Скликав сесію Верховної Ради РСФСР. Тієї ночі у Москві пролилася кров. Стріляли понад голови і розім'яли барикаду з людьми. Цього москвичі путчистам не подарують.

Одному моєму знайомому снився Горбачов і його Раїса. Горбачов пішов від нього боком, а цей чоловік став цілувати й обнімати Раїсу Горбачову. За це їх заарештував Крючков, голова КГБ. Дивний сон. Поцілунки – зрада. Насправді Крючков – злочинець. Його чекає те саме, що й Берію колись.

Дивний цей серпень. Двадцять три роки тому до Чехословаччини ввели радянські війська. Гриміли танки вулицями Праги. Тепер гримілять московськими кварталами.

Зелені хлопчики, хильніть хмільної браги,

Ще нас тоді на світі не було.

Гриміли танки вулицями Праги,
Тепер подібне у Москву прийшло.

Для вас, зелені, вічно є робота:

Душити волю, проливати кров.

Колись робили десь перевороти,

Тепер у себе – час такий прийшов.

В Афганістані ще не докосили,

І принесли додому цю “любов”.

Чи служите домашнім “чорним силам”?

Чи крутить вами Міша Горбачов?

Коли у серпні 1968 року заарештували лідера компартії Чехословаччини Дубчека, то його привезли літаком до Москви. Брежнєв, Підгорний, Косигін, Воронов допитували його.

...Ура! Нормально працюють радіо й телебачення. Не вдалася авантюра бандитам. З Москви виводять танки й бронетранспортери, вшановують пам'ять полеглих, виловлюють учасників заколоту. Горбачов живий, здоровий, повертається з Криму, з Форосу (Форос – по-грецькому, а по-нашому – маяк). А надворі йде дощ. Весь день збиралося на дощ, і аж о дев'ятій вечора падати. Перемога! І плаче з радості небо. Не болить голова, хоча цілий тиждень був, як у підземеллі душного, боліла. Я весь, як радар.

Вчора забіг на радіо. Дружина журналіста Наталка тягне свого (Романа Боднарчука) за руку, аби негайно віддав партквиток секретареві парторганізації, навіть привела того секретаря до кабінету й наказує “Чуєш чи ні? Здавай!”. Він вагається. В багатьох установах по кутках збиралися ті, що не вийшли з партії. На радіо теж збудилися. “Вчорашні” стрепенулися – повертається сталінщина.

Дивна природа людська, дивно поводитьсь людина в естремальних ситуаціях. А письменник бачить це та й кризь серце пропускає, а воно болить, бо то його народ такий. Колись читатимуть нотатки про цей історичний час: “Блажен, хто посетил сей мир в его минуты роковые”. Тепер з компартії повиходять мільйони. Горбачов розчистив Авгієві стайні. Аж легше на душі, що нема вже при владі Павлова, Язова, Луго, – не буде й Лук'янова, Янаєва, Крюčkова. Гидка компанія зібралася була. Бакланов і Стародубцев теж з ними. За ці дні весь світ стрепенувся, пожавішав, протверезів.

22.08.1991 р. Учора вранці Юхновський, Ємець і Гринцов вимагали від Кравчука терміново скликати Верховну Раду, бо Верховна Рада РСФСР може не зібратися. Кравчук вагається, вимагає 150 підписів депутатів, телефонує Лук'янову, щоб на засіданні Верховної Ради СРСР обов'язково був М. Горбачов. Депутати Крижанівський, Скорик, Завадська збирають 151 підпис депутатів. Підписалися ліві й праві. Летимо до Києва. Але о 10-й ранку на засідання Президії не прийшов Кравчук, нема й членів Президії від КПРС, крім трьох. Від Народної Ради зібралися всі. О 12-й почалося засідання. Народна Рада вже знає, що Закарпатський обком разом з облвиконкомом (перший є секретар Волощук) визнав ГКЧП, як і Житомирський, Миколаївський, Дніпропетровський, Чернігівський (його перший секретар Лісовенко – особливий тип). Нарікають члени Народної Ради на політбюро ЦК КПУ, на Л. Кравчука, на керівників радіо й телебачення, на пресу, що підспівувала заколотникам. В Івано-Франківську газети (навіть “Галичина”) понадруковували розпорядження заколотників. Демократи назвали заколотників хунтою.

Політика робиться не в Івано-Франківську, а в Москві і Києві. Кличуть до столиці. Записав у щоденнику: “Четвер. Уночі лив дощ. Зробив удосвіта руханку в парку. Не бачу пенсіонерів-номенклатурників з ехидними успіхами, з орденами, з медалями. Уся моя увага – на Москву. Горбачов звільнений, він у столиці. Каже, що “шайка отщепенцев” посилала емісарів, аби зрікся президентської посади. Шукаю паралелі у міфології. Архистратиг Михайло обрубав змієві крила й бере їх собі, тому шестикрилець. І ось переміг Борис, визволив Михайла, переможено шість чортів-заколотників, обрізано їм крила. Тепер багато сталіністів буде викинуто на смітник історії, але заспокоюватися не слід, бо військово-промисловий комплекс, КГБ, внутрішні війська, партократія можуть знову організуватися, прибрати Горбачова і Єльцина, під проводом якого Росія першою оголосила про свій суверенітет, а за нею і Україна. Далі пішов, як писали газети, “парад суверенітетів”. Це величезні події. Тепер, гадаю, і в нас справи підуть далеко краще. Чекаю телеграми-виклику. А тут в Івано-Франківську керують одні підляки і дурні – справа, а другі підляки і дурні – зліва, заздрість, провінціалізм, топтання гідності. Але все ми поборемо. Працюй, Степане, во ім’я України, працюй! Усе перетреться й минеться, лиш Україна зостанеться такою, якою ми її створимо. І залишиться написане:

Спасителі прийшли на Спаса,
Подарувати “рай” ковбасний,
Аби свободу притоптати,
За дріт, за ґрати нас загнати,
Та в хунти враз забракло сили,
Сталеві танки відступили,
А з ними й панцерні машини
Перед відвагою людини...

Загинули в Москві українець Дмитро Комар, єврей Ілля Кричевський, росіянин Володимир

Усов.

Імперії шлях – від біди й до біди.
Не висохла кров ще Алма-Ати.
Узбецька різня і таджицька різня,
А ще в Карабаху щоночі й щодня
Вбивають і ріжуть... Ще дикий десант
В Тбілісі показує вбивства талант,
І танками місяць народ у Литві.
А чули? Та чули. До влади в Москві
Йде змій триголовий, що сильний колись.
Михайло – в неволі, на волі – Борис...
Поборе у єдності змія народ,
І в перевороту настав поворот.
І вийде з неволі Михайло в Криму,
Аби не зробили з країни тюрму,
Щоб кров не текла аж у наші краї
Так будьте ви пильними, люди мої!”

Прийшли прикарпатські ура-патріоти, як миші. До двохсот побігло сплачувати партійні внески в Івано-Франківську. Тепер покидають лави КПРС, бо в Москві інакша дудка грає.

З досьє: У ті дні, коли Горбачов розказував легенди, що був ізольований, що тільки на відеоплівку вдалося наговорити на випадок своєї загибелі, і показували це його інтерв’ю, то йому співчували. Але насторожило те, що його зять не зміг брехати перед телекамерами, Горбачов незадоволено перемінився на обличчя, й один охоронець жваво заговорив про змову гекачепістів. Пуго з дружиною, Ахромєєв, Кручина загадково загинули, решта були заарештовані й поміщені в “Матросскую тишину”. Але їх згодом випустили. Один тільки Варенников не вийшов звідти, домагаючись суду, і суд відбувся – виправдав його. На суді був допитаний Горбачов – колишній генсек партії і президент без країни. Там з’ясувалося багато, але всі матеріали не публікувались. І тільки на останньому компартійному з’їзді виступали Крючков, Варенников і говорили: чи є такі дурні, щоб робили переворот, а коли він виявився невдалим, провалився, – не тікали з країни на літаках за рубіж, а летіли в Крим, до Горбачова? В одному інтерв’ю той же Горбачов говорив, що суд над заколотниками не відбувся тому, що Борис Єльцин розстріляв будинок парламенту, де були значні втрати, розігнав Верховну Раду Росії. За це треба було і його судити, тому й домовилися, що піде “так за так” Не судили заколотників, не судили і Єльцина. Пани чубляться, а в мужиків чуби тріщать. Приємно, що В. Івашко, хоч і ходив у заступниках голови КПРС, проте не став заколотником, не заарештували його. Але на серці залишилися рани, – помер, а, можливо, й допомогли йому померти. Думаю, що найбільшим стресом для нього був “похорон Івашка” – вистава перед Верховною Радою й утоплення ляльки Івашка в Дніпрі з вінками.

Українським журналістам телефонував із Москви анонім, що 18 серпня на дачі у Горбачова були Пуго й Крючков. Поруч відпочивали Бакатін і Примаков. За неофіційними даними, вже увечері 19 серпня відбулася телефонна розмова між головою депутатської групи “Комунисти за демократію”

полковником Рущиком і Горбачовим. Просочилися в пресу й інші факти.

Коли уважно проаналізувати інформацію тих днів і пізніші події, то немає сумніву, що заколот потрібен був Горбачову та його оточенню, бо імперія валилася на очак. В українському парламенті на той час було 323 комуністи з 450 депутатів. Можна нині звинувачувати Л.Кравчука в усіх гріхах, але якби він скликав Верховну Раду України на день чи на два раніше або пізніше, то за Постанову і Акт про Незалежність не проголосували б.

Переполюх, розгубленість, невизначеність ситуації – ось що впливало на комуністів-українофобів. Боялися Горбачова, боялися Єльцина, боялися обурення свого народу. Комуністи відчували, що їх зрадили, а тверезі розуміли – розуміли, що може повернутися сталінщина. Демократичні ж сили говорили народам, що його чекає, і народ вірив, особливо Народній Раді. Дуже активно поводитися тоді члени Товариства української мови імені Т. Шевченка, рухівці, члени молодих партій та об'єднань.

23.08.1991 р. П'ятниця. Сонячно. Неможливо описати всього, що зроблено мною вчора. Давав інтерв'ю, зустрічався з людьми. Одержав урядову телеграму. Лечу до Києва на позачергову сесію Верховної Ради. Москва торжествує. Івано-Франківськ мітингує. Гидко, що "герої на день" у бурю мовчали, а після бурі скачуть. Чорновіл мріє стати Президентом і де може осуджує Кравчука за пасивність під час заколоту. Він має рацію. Чому Кравчук не скликав негайно сесію? Чому всіх нас поставив у незрозуміле становище? Комбінував. З Москви донеслося, що застрелився міністр внутрішніх справ Пуго, ще й поранив дружину. Йдуть арешти змовників. У Москві начебто знесли пам'ятник Дзержинському. Горбачов вчора виступав на прес-конференції.

Торік я виїшов з партії, і в ніяку партію більше не вступав, окрім Руху, куди записався ще в 1989-му. А Товариство української мови, яке я очолював в області, – вище за партію. Тільки нині розумію, що нас чекало. Івано-Франківськ треба було побачити в дні путчу. Попіднімали голови чорні сили, ходили вулицями згорда, пихато; ті, що не платили партвнесків, побігли сплачувати; ті, що повиходили із КПРС, зажурилися. Я дивився спокійно на все, бо якесь жаливе передчуття вимучило мене ще до заколоту. Обговорювали все з Богданом Бойком. Він дивувався, що в аптеки міста викинули багато женьшеню. Вочевидь, махінатори теж боялися ґекачепістів.

Борис Єльцин – герой. Як постріли, звучали запитання кореспондентів на прес-конференції змовників: "А чи ви консультувалися з Піночетом?" Пуго дорікнув про такт. Бовін запитав Стародубцева: "А як ви до цієї компанії потрапили?". Той, колишній голова колгоспу, якого врятовано від ув'язнення при Горбачові, справді виглядав білою вороною, але і йому за все відповідати доведеться. Тільки тепер добре приглянулася до авантюрного Павлова з його підвищенням цін (як я зненавидів його з першого ж виступу по телебаченню!), тільки тепер зрозуміли, що чутки про ремонт концертників по Сибірах не були видумкою журналістів, як і повідомлення про замовлення на 250 тисяч наручників. Ця банда була б відправила нас "на білі Ведмеді". І я ще раз переконався, що тільки дурні топчуть Горбачова. Може, це навчить людей трохи ума-розуму. Горбачов попікся на дружках. Навіть його університетський товариш Лук'янов замішаний. Лук'янов має вставлене око, і тому має кличку "Кутузов". Перемогли Борис і Михайло, а "Кутузов" погорів, як Наполеон.

Коментар. Горбачов з Лук'яновим навчалися в Московському держуніверситеті. Лук'янов був комсомольським секретарем, а Горбачов – його заступником. Сидячи у "Матросской тишині", в ув'язненні, Лук'янов під псевдонімом Осенін видав збірку своїх віршів. Путчисти час від часу з'являються перед народом, але вони вже списані. Коли вареник випадає з макітри, то його назад у макітру не викидають, а викидають псові. Але якщо Борис Єльцин виступав з танка перед "Білим домом" і ніхто не стріляв по ньому, то через два роки він учинив криваву бойню, розстрілявши парламент Росії, розпочавши війну у Чечні (Ічкерії) та наступ на український суверенітет. Росія знову на порозі військового путчу. Ходив гомін, що до 80-річчя жуптневого більшовицького перевороту готується новий виступ у всіх країнах СНД – навіть може бути розв'язана громадянська війна. У Росії до влади прийшов чекіст Путін, що підтвердило віщування: прийдуть військові. Він почав боротьбу з олігархами. В Україні демократи спільно з партократами-комуністами повалили Президента Леоніда Кравчука, руйнівника Союзу, творця СНД. Його на виборах переміг Леонід Кучма. Уже при Кравчуку спалахнув скандал з розкраданням Чорноморського пароплавання. Загадково загинув тележурналіст Вадим Бойко. В епоху Леоніда Кучми загадково загинуло багато провідних лідерів, журналістів. Розстріл російського "Білого дому" в Москві нагадує "Криваву неділю" 1905 року в Санкт-Петербурзі, але й події 9 січня 1905 року перегукуються з 9 березня 2001 року в Києві, а ще Гапонівський похід у Санкт-Петербурзі дуже перегукується з похороном патріарха Володимира (Романюка) в Києві у 1995 році, коли показали своє обличчя україножери, топчучи синьо-жовтий прапор, б'ючи людей. Патріарх лежить перед брамою Софії Київської, ганьблячи владу. 1905 рік Ленін назвав репетицією 1917-го. Чи не відбувалась так само репетиція у Києві перед воротами Софії? Чи не вистрелить майбутнє в Єльцина за 1993 рік? Чи не стріляє уже в Чечні? Лебедь сказав, що Росію очікує велика кавказька війна. А може, ще щось очікує Україну? "Касетна справа" тому й касетна, що крутиться у Вашингтоні й Москві, але події на касеті Київські. Піп Гапон був з Полтавщини. Його розстріляли більшовики. Патріарх Романюк був із прикарпатського села Хімчина, що на Косівщині. Обидва православні.

А в Києві ми готувалися до позачергової сесії. Леонід Кравчук полетів до Москви, перебував

у залі засідань Верховної Ради Росії. Як розповідав, "Горбачов щоп"ять хвилину одержував інформацію, що спалюють документи в Міністерстві оборони, спалюють документи в КГБ, спалюють документи в ЦК КПРС". Ні, не всюди спалювали. Мені розказували, що в кожному таку установу у вісімдесяті роки надійшли спеціальні прилади, які секретні документи перемелювали на січку. Така установка була й в окремих відділах Івано-Франківського обкому КПУ. Тут виконували вказівки зверху, але у Львівському обкомі КПУ вдалося захопити телеграму першого секретаря КПУ Станіслава Гуренка, яка засвідчувала, що він підтримав заколотників, розсілав вказівки. Прикро було усвідомити, але фактом є те, що перший секретар Зіновій Куравський, якого я підтримував, коли мене, голову обласного Товариства української мови, запросили на пленум обкому (я тоді виступив у присутності Л. Кравчука, сказавши, що хоч раз в історії має бути першим секретарем обкому КПУ місцевий комуніст), не попередив про путч, який затіяли в Москві. Боявся? Можливо. Тепер він на дипломатичній роботі в Польщі.

І ще треба пам'ятати, що без тих подій, які відбувалися в парламенті Росії, не було б того, що зробили ми 24 серпня 1991 року в Києві. Єльцин нам дуже допоміг. Склалася революційна ситуація – і ми нею скористалися.

Велика субота. 24.08.1991 р. Учора прилетів до Києва. Дощ мив місто. У готелі "Москва" – весела метушня, грають і співають в ресторані, лишень депутати-партократи, що з'їжджаються на сесію, сумні й мовчазні проходять на свої поверхи, до своїх номерів, а я нарочито стою при вході, аби побачити, що написано на їхніх обличчях, аби почути правду про те, що відбувалося. Я ніколи не займав крайніх позицій ні зліва, ні справа, і маю друзів, товаришів, колег, приятелів і ворогів в обох таборах. Багато переговорено – як з Юхновським, так і з Морозом, як з Кучмою, так і з Горинями, як з Лук'яненком, так і з Габором із Закарпаття, з Гудимою, Танюком, Осадчуком, Панченком – багатьма іншими.

"Переворотники", – кажу, подаючи руку; віднікуються, що то неправда, й забігають у ліфти. Їде "великий патріот" з Криму, де відпочивав, каже, що зв'язку не було й не міг виїхати ні додому, ні до Києва. Я підколюю його, що був ув'язнений, як і Горбачов у Форосі. Такий самий і другий демократ. А я вже не пам'ятаю, коли відпочивав на морі чи в іншому місці. Ніколи не відпочиваю пасивно. За ці канікули завершив дисертацію.

А вчора засідала Народна Рада, Левко Лук'яненко написав Акт про незалежність. Збиралися в Спільці письменників. Це – штаб. Тут, кажуть, усе нашпиговано "жучками" для підслуховування, але нині на це ніхто не зважає. Письменники почали і несуть ношу. Без письменників ця революція була б неможливою.

Коли вилітав учора, в Івано-Франківську збиралися мітингувати – після бурі кулаками махати. Я останнім часом вдома на мітинги не ходжу. Набридло словоблудіє – діло нам потрібне. З'явилися нові оратори. Хто й коли чув про Волковецького? Хто знав би його, якби не Товариство мови? Я Степана дописав 17-м до Ради, кооптували – і пішов у депутати. (Коли ми проголосували за Акт про незалежність, С. Волковецький став пробиватися на посаду заступника голови Комітету служби безпеки. Він просив Ларису Скорик, щоб вплинула на Л. Кравчука, а той щоб – на Євгена Марчука. Не вийшло. Левко Лук'яненко зібрав наші підписи на підтримку Волковецького. Я інтуїтивно відчув, що тут щось не так. Тепер, коли опубліковано, що родич Волковецького, Йосип Янишівський (псевдонім "Ясний", по-вितвицьки – "Юзьо"), будучи охоронцем крайового провідника ОУН "Роберта" – Ярослава Мельника, підло вбив побратима "Левка", виказав енкаведистам, де ховається провідник з дружиною Антоніною і технічним референтом "Скалою", я збагнув, що й до чого. З Волковецьким у розвідку я б не пішов ніколи.

Мені найприкріше було, що Кравчук негайно не скликав сесію. В Києві прояснилося все. Друзі-депутати розказують, що замішані в заколоті верхи. Найперше мали поарештувати Народну Раду, керівників партій, рухів. Комусь із наших вдалося роздобути копію списку, в якому на ліквідацію – 200 осіб. Тепер розумію, чому я одержав виклик до військкомату на минулу суботу. А мене землячки топтали й топчуть. Коня, який тягне, б'ють. Троянці не слухали Касандри. Така вже доля творчої людини. Живого не люблять, лишень мертвого.

Колись детально опишу, як у Києві розвивалися події, як хитрували Кравчук і всі інші партократи, комбінатори з міліції, КГБ, прокуратури, деякі демократи. Ми ще не нація. Ми покручені окупантами. Ми не могли рівними рости, бо росли з-під каменю, але досеросли, щоб вибороти Україну.

Позачергова сесія почалася о 10-й годині. До Києва з'їхалися тисячі людей. Тепер ніхто не переписав їм доступу до Верховної Ради, не перегороджували машинами, не було брендспойтів, щитів, не били нікого кийками, чекісти не сімали на відео, і ми, депутати, нікого не захищали, як було раніше. Запанувало всеукраїнське свято.

Фактично ж ми почали роботу не о 10-й, а о 9-й – мітингом на площі Жовтневої Революції (тепер майдан Незалежності). Ми йшли на засідання разом: Захарук, Дума, Чучук, Волковецький і я. Путч якимось нас примирив, хоч ми не раз сперечалися, сварилися, душили один на одного. Я постійно тверджу хлопцям, що Україна буде тоді, якщо вона возз'єднається духовно довкола Києва. Нам потрібна своя церква, бо завтра в Рим попливуть з України грошки, як пливуть до Москви. Століттями гроші збирали й на Апостольську столицю, попи нацьковували українців на українців.

Греко-католицька церква відімре, як сухий листок, – говорив патріарх Мстислав. Рим такої церкви не визнає. Кардинал Сліпий мріяв про об'єднання українських церков і заповів поховати його в

Содфії Київській. Нині ватиканські долари і московські агітація роблять багато колотнечі в Україні. Люди не знають історії. А галичани боролися проти унії до 1700 року. У Бресті почалося 1596-го, а здалися галицькі священники аж у 1700-му. Скит Манявський було закрито в 1783 році. А Москва завоювала нас теж за допомогою попів. Та московський патріарх не вдержить Україну.

Коли почалося засідання, ріка людей з прапорами, гаслами, іконами попливла на майдан перед білим будинком парламенту. Сотні гасел: “Волю – Україні! Геть окупантів! Україні – незалежність! Смерть – імперії! Волю – Україні! СРСР – тюрма народів! Україна виходить з СРСР!”...

Ми зареєструвалися. У залі було 363 депутати з 448-ми. Вшанували хвилиною мовчання пам'ять трьох хлопців, що загинули в Москві. Вшанували хвилиною мовчання пам'ять народного депутата, львів'янина Богдана Котика. Леонід Кравчук ще назвав його депутатом Української РСР. Через вісім годин ми станемо депутатами України, УРСР вмире.

На обговорення винесено питання “Про політичну ситуацію”. З доповіддю виступає Голова, із співдоповіддю від депутатської більшості у Верховній Раді – Олександр Мороз, від опозиції – Ігор Юхновський. Кравчук хотів надати слово спочатку Юхновському, але на засіданні Народної Ради ми доручили сумчанину Воробйову, щоб він запропонував надати слово спочатку Морозу і голосувати за все поіменно. Кравчук сказав, що будемо засідати допізна. Проведемо два, три, або й чотири засідання за день – ранкове й вечірнє. Такого ще в історії українського парламенту не було. Інша справа, що Народна Рада інколи й по три-чотири рази засідала та й збиралися Комісії, що лічильна Комісія, членом якої я був, не раз рахувала голоси майже до опівночі.

Сергій Головатий запропонував послухати персональні звіти першого заступника Голови Верховної Ради, Прем'єр-міністра, віце-прем'єра про їхню діяльність у час заколоту. Само собою зрозуміло, що виступатиме й С.Гуренко. Йшла пряма трансляція.

Депутат від Тернопільщини Володимир Колінець пропонував відсторонити Кравчука від ведення сесії – за його позицію під час путчу, прибрати з приміщення скульптуру Леніна, звільнити з-під арешту Степана Хмару. Прокурор М.Потебенько сказав, що вже у понеділок винесуть вирок С.Хмарі. Василь Червоний із Рівного запропонував створити комісію, яка б розслідувала, хто яку позицію займав під час заколоту. Я спостеріг, як від страху змінилося обличчя депутата із Криму.

Після виступів від мікрофонів Л.Кравчук почав свою доповідь, а після неї півтори години відповідав на запитання депутатів. І ось як то було!

12 червня 1990 року Верховна Рада РСФСР проголосила незалежність Росії, а ми 16 липня проголосили суверенітет України, і Голова Верховної Ради мав грізну зброю, мав опору, щоб не здатися генералам, коли вони вимагали підтримати ГКЧП, запровадити надзвичайний стан у Києві, на Волині й в Галичині. Тепер Л. Кравчук громив заколотників. Ми дізнавалися, як наш спікер телефонував до Горбачова, а телефоністка відповідала ніжно:

“Михайло Сергійович просить його не турбувати”. Із запитань депутатів вимальовувалося, що в багатьох місцевостях, у підприємствах, у районах діяв надзвичайний стан. Кравчук нагадував, що в “одному з останніх виступів Горбачов посилався на домовленість керівників республік прискорити підписання Союзного договору” (Йшлося про Ново-Огарьовські зустрічі під Москвою, куди їздили Л.Кравчук, І. Плющ, де М. Горбачов підганяв лідерів республік укласти новий договір. Кравчук декому признався, що не хоче затягати Україну в нове вікове ярмо. Ми, депутати, що входили до Народної Ради, як могли старалися не допустити підписання договору. Світ знав, що Україна відмовляється від ядерної зброї. Прем'єр-міністру В. Фокіну доручено було сформувати фактично незалежний від Москви бюджет, за винятком відрхувань на утримання Збройних Сил, зовнішніх структур. Замість знеціненого рубля ми переходили на гривню. Горбачов бачив, що він стає генсеком і президентом без країни. Немає сумніву, що саме українські події прискорили створення ГКЧП, і його фактичний голова Горбачов керував “заколотом” з території України – з Форосу, що в Криму. Але зупинити чи повернути хід історії вже не міг навіть він. Ненависть між Горбачовим і Єльциним, намагання усунути від влади того чи того породили непередбачуване. Ми всі розуміли, яка хвилина настала). Голова говорив з підтекстом, щоб ми здогадалися. Йому дорікали, що він вийшов з ЦК КПУ тільки тоді, як лідер Казахстану Назарбаєв вийшов із ЦК КПРС. Кравчук казав: “Я розумію, для чого дію і як дію”. І признавався, що два-три рази щодня говорив по телефону з Єльциним, з Назарбаєвим теж розмовляв. Тепер уже і Кравчук відважно твердив, що Україна матиме Президента. Признавався, що телефонував і Язову, коли готувався штурм, але той о 23-й вечора був на засіданні ГКЧП, з ним Кравчук не переговорював, а лише з Лук'яновим Думаю, що розмовляв на рівних.

Здавалося мені, що Кравчук на сесії теж так поводився, щоб затягнути час. А на майдані вже готувалися йти опечатувати будинок ЦК КПУ, говорили, що звіди вивозяться важливі документи. У перерві ми виходили до людей, промовляли й бігли на третій поверх на засідання Народної Ради. У перерві уже всі ми відчули: сьогодні така ситуація, що можна буде проголосити Україну Незалежною. Головне – щоб утримався такий настрій. Ті, хто замішаний, відчують страх. Левко Лук'яненко написав Акт про незалежність України. Сьогодні у Левка – день народження. Дмитро Павличко дописав перші слова Акта. До перерви на трибуну вийшов С. Гуренко, але ми, члени Народної Ради, вчинили ревище, побігли до трибуни, сигнали його звіди, тому й перервалася робота сесійного засідання на півгодини. Це

шокувало групу "239". Тоді виступив Д. Павличко, який запропонував проголосити незалежність України, всі війська підпорядкувати Президії Верховної Ради, департизувати державні органи. Підготувавши аудиторію, Кравчук надав слово Гуренкові, який протестував "проти спроб перетворити засідання на суд Лінча", виступив проти захоплення обкомів партії. Чотири з них були вже захоплені. Тепер його ніхто не зганяв з трибуни, і він трохи заспокоївся. Думаю, що наступ на нього теж змінив ставлення Гуренка до позиції Народної Ради, Кравчука, Плюща і в ньому таки прокинувся українець, бо під час наступної перерви, коли Народна Рада збиралася у фойє третього поверху, а група "239" – у кінозалі, перший секретар ЦК КПУ сказав більшості: "Сьогодні ми будемо голосувати за незалежність України, інакше вони нас раздавять". (За ці слова можна поставити пам'ятник Гуренку. Пізніше він добровільно відмовився від депутатського мандата, побачивши, що Союз розлетівся. Він чесно признався: те, що робиться, а мав на увазі заборону компартії, не відповідає його переконанням, – і пішов у комерцію. Пізніше я з дві-три рази зустрічав його на вулицях, розмовляв з ним, як, до речі, і з Яковом Погребняком, колишнім першим секретарем Івано-Франківського обкому компартії. Погребняк навіть на моє прохання написав спогади. Це – історія; щодо Гуренка, то він через кілька років знову став депутатом від компартії. Своєрідний допит Леоніда Кравчука тривав до 14 години 10 хвилин. Ми довідалися чимало до того не знаного, що діялося у дні путчу і що пережили Україна, ще існуючий Союз.

Вечірнє засідання починалося завжди о 16-й, але 24 серпня 1991 року воно почалося о 15-й. Зареєструвалося 347 депутатів. В обід засідала Народна Рада. Тепер ми уже вірили, що має відбутися щось велике. Але напруга була надзвичайна. Щойно Гуренко пережив страх. Депутат від Зміївського виборчого округу Харківської області Володимир Філенко, вчорашній секретар парткому колгоспу, запропонував негайно опечатати приміщення ЦК, обкомів, райкомів, а не створювати комісію, звинуватив Президію, "яка три дні зважувала, збирала інформацію, ганьбила народ, а насправді, давайте назвемо речі своїми іменами, чекала, чим воно закінчиться, як ото у зграї шакалів, які сидять і ждуть, хто кого загризе, щоб потім загризти переможця".

Зчинився шум. Президія обурилася, на Філенка зашипіли.

Забігаючи наперед, скажу, що не розумію, як В. Філенко не голосував ні за Декларацію про суверенітет України, ні за Акт проголошення незалежності України.

Я розумів, що ці п'ять днів серпня стають історичними, і брав інтерв'ю в багатьох. Депутат Дем'янов, який згодом був навіть Віце-прем'єром, очолював лічильну Комісію, до якої я входив. Тепер Дем'янов бігав розгублений. Я його запитав: "То й ви – заколотник, товаришу Дем'янов?" (Між нами були гарні стосунки). А він відповів: "Не жартуй, Степане. Ніякого заколоту не було. Це все підстроїв Горбачов". Я вірив йому і не вірив. Дем'янов, здається, навіть не реєструвався, як і багато чиновників, котрі були у Верховній Раді того дня.

Левко Лук'яненко дав мені прочитати текст Акта, запитав, чи треба щось додати, відредагувати. Я нічого не додав. Основну частину Акта Левко Лук'яненко написав ще вчора за участю народного депутата СРСР І. Сандуляка з Чернівців, але тільки сьогодні Л. Кравчук має поставити цей документ на голосування. Дмитро Павличко мав відредагувати текст, але в присутності І. Зайця, О. Мороза, А. Матвієнка, О. Ємця та інших депутатів за круглим столом, що стоїть у коридорі за сесійною залю, дописав спереду такі слова: "Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною у зв'язку з державним переворотом". Далі йшов текст Левка Лук'яненка, а Іван Заєць додав: "Територія України є неподільною і недоторканою". Текст Акта подали в Секретаріат на розмноження для всіх депутатів. Я зберіг цей скромний аркуш паперу, на якому була доля України. У той день дуже мудро діяли Іван Плющ, Микола Хоменко. Після прийняття Декларації про суверенітет ми довіряли цим людям. Крайні українофоби розуміли, що сьогодні Україна буде проголошена незалежною державою. Особливо це відчув голова Верховної Ради Кримської АРСР Багров. Він уже зумів обкрутити Л. Кравчука піти на визнання автономії, тепер же цей хан Криму, що разом з Кравчуком деякий час працював у ЦК, лякав його: "Ви сьогодні ведете незвичайну сесію Верховного Совета. Ви розумієте, яку відповідальність взяли на себе... Я не розумію тих, хто сьогодні говорить, що ми повинні цю незвичайну сесію закончить сьогодні". Він пропонував кількадечне обговорення, аби виграти час, щоб мобілізувалися прихильники імперії, ми шуміли, не давали Багрову говорити, він вимагав від Кравчука навести порядок у залі, а після того його прорвало: "Я не могу здесь голосовать по независимости Украины". Я вилаявся на його адресу дуже нецензурно.

Депутат Юрій Гнаткевич розказував, як уночі на позиченому ксероксі роздруковували ті матеріали, які, за словами Багрова, "впопыхах" нам роздали. Ми розуміли, що втрачена мить могла обернутися навіть загибеллю України, тому й чинили тиск на таких, як Багров.

А за ним виступив ще один кримчак, Г. Демидов. Вони не мали чим нас бити, й казали, що це справа референдуму. Про референдум говорили Олександр Мороз та Ігор Юхновський. Так, саме референдум примусив світ повірити, що є така держава. Виступив Іван Заєць, який трохи остудив запал кримських українофобів. Леонід Кравчук і всі ми розуміли, що або сьогодні станеться найбільша для України подія, або ніколи. Перерва затяглася. О 17 годині 15 хвилин у залі було всього 227 депутатів. Моє тіло й душа похололи вдруге. На засіданні Народної Ради робилося щось несусвітнє. У фойє третього поверху нас збиралося дуже мало. Прийшов другий заступник Голови Верховної Ради Борис Гриньов,

який називав себе напівциганом-напівукраїнцем та харківським космополітом (він спочатку належав до демократичного блоку), й почав нас агітувати, мовляв, Акт про незалежність приймати не слід, а треба проголосувати за департизацію. До нього долучився Володимир Сметанін. І деякі члени Народної Ради кльонули на це. Зокрема, Лариса Скорик. Так переконливо і пристрасно доводили агітатори, що Україна перетвориться на комуністичний заповідник, і їй ліпше не буде, ніж було в Союзі. Я слухав їх, а тоді підійшов до земляка Любомира Пирога і мовив: “Я щось не розумію наших. Та ж Німеччина була і феодальна, і фашистська, і соціалістична, і різна, але то була незалежна Німеччина! У своїй хаті можна тримати як порядок, так і безладдя, але ж то власна хата”. “Любомир Пиріг підтримав мене: “Я теж не розумію”. Я: “А що тут розуміти? Вони говорять те саме, що Багров сказав! Пішли голосувати!” До нас долучилися ще наші. Ми вже пристрасно повели мову про те, що деякі росіяни не хочуть, аби ми здобули Незалежність. Розважливо говорив депутат Юрій Гнаткевич.

Леонід Кравчук почекав ще хвилин з десять, поки не зійшлися депутати, поки не зареєструвалися, щоб був кворум, а тоді почав читати:

– Постанова Верховної Ради Української РСР. Проголосити 24 серпня 1991 року Україну незалежною демократичною державою. (Ми зааплодували.) З моменту проголошення чинними в Україні є тільки Конституція України, її власні урядові постанови та інші законодавчі акти республіки. 1 грудня 1991 року провести республіканський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності”.

Це те, що пропонували Олександр Мороз, Ігор Юхновський. Мені здалося, що референдум – то зайве, що можуть не проголосувати, бо ж навесні, у березні, голосували за Союз, але нині розумію мудрість цього кроку.

Сидів насторожений Левко Лук'яненко, сидів пліч-о-пліч біля мене Богдан Ребрик, сиділи поруч Маркіян Чучук, Володимир Шлемко, Петро Осадчук, Зіновій Дума, Дмитро Захарук, Любомир Пиріг, Михайло Голубець, Степан Волковецький і єдиний партократ Євген Новицький, з яким я перекинувся двома словами. Він сказав, що голосуватиме за незалежну Україну, що був на засіданні групи “239”, чув виступ Гуренка. Лук'яненкові не сподобалося, що Володимир Яворівський, виступаючи, зачитав текст Акта, який він склав, але зараз не це було головне. Наближалось голосування. О 15 годині 08 хвилин нас було в залі 347. Поприходили ще. Всього табло висвітило 360 присутніх. Потрібно 300 голосів. Богдан Котик помер, одного депутата ще не обрали.

І ось найвища хвилина! Запам'ятаймо! 17 годин 57 хвилин – тиснемо на кнопки! Приблизно такий ось звук подавав колись з орбіти Землі перший штучний супутник у 1957 році. Голосування поіменне. Висвічуються зелені числа. За – 321! Оплески особливі – їх буде чути і через тисячоліття. То вже пізніше нам надрукують бюлетені, і ми дізнаємось, що 2 депутати голосували проти, 4 – утримались, 31 – не голосував взагалі.

Проти – Васильєв і Корнєєв. Утримався вчорашній в'язень Алтунян, а за ним активний Барабаш, Шеховцов, Коваленко, Колісниченко, Мазур. А що з вами, друзі мої? Чому не голосували ви, Ларисо Скорик, Іване Засць, Володимире Пилипчук, Дмитре Павличку? А ще – Воробійов, Крижанівський, Табурянський. І так багато дописано “за”, коли було “не гол”. Лариса Скорик, напевно, не повірила в те, що робилося, бо щойно казала: “Ми вже один раз дружно обіймалися, аплодували і вставали, коли приймали Декларацію про державний суверенітет України. Сьгодні відбулася та сама історія, і боюсь, що вона обернеться в фарс, якщо ми не приймемо головного – суцільної департизації нашого суспільства”.

Це вже ми чули від Гриньова, від Табурянського. Поки ми тут творимо свою історію, Горбачов заявив, що зрікається посади генсека КПРС, і наказав вивести партію за межі виробництва. Департизація. Партія злочинна, готувала переворот разом з КГБ, армією, міліцією. Українські партійні функціонери злякалися, що добереться Москва і до них, тому ї пішли на створення Комуністичної України. А тут Народна Рада напирала. Гуренко тікав натовпу, коли сотні людей кричали, що з будинку ЦК вивозять документи, що треба йти на Орджонікідзе (тепер Банкова) громити ЦК КПУ, але не йшли, а тримали велетенське синьо-жовте полотнище – прапор¹, що пошитий був у Івано-Франківську й привезений сюди, і це велетенське полотнище має вже сьгодні розвіватися над куполом Верховної Ради.

У перерві поетеса Марія Влад серед тисяч люду озвалася до мене і говорила, що хлопці йдуть громити приміщення центрального комітету. Хтось шарпав мене за руки.

Але тепер у залі Верховної Ради Леонід Кравчук ставить на голосування проект постанови Верховної Ради УРСР про Акт проголошення незалежності України. 18 година 00 хвилин. Я бачив, що в залі є більше ніж 360 депутатів, але не реєструються. Ось і ще два зареєструвалися, хочуть увійти в історію. Тиснемо на кнопки. Все та ж мелодія. А на вулиці люди стоять на колінах і моляться, щоб ми проголосували. Молилися й перед першим голосуванням. І раптом висвічується число 346! Але “проти” – Корнєєв і не голосували взагалі Багров (його історичний попередник убив Столипіна), Каменчук, Кушнар'єв, Колесник, Павленко, Рибін, Снігірьов, Яринський, а ще утримались депутати Гаврилов, Коваленко, Шеховцов. Майже сотня депутатів не встромили карточки в систему “Рада”, не приїхали, повтікали із зали.

Але за Акт проголосували і Лариса Скорик, і Дмитро Павличко, і багато тих, хто вагався при голосуванні за проект постанови про проголошення незалежності України.

Втім, це ми побачимо після роздрукування результатів голосування, а зараз не до того. Тепер

– овації й вигуки “Слава Україні!” Стоїть ревище на майдані. Гасла, прাপори тремтливо цвінуть на призахідному сонці, що над Софією. Здається, що обірветься балкон від репортерів та гостей. Нині Україна торжествує! Нині світ говорить про неї! Нині до найдалшого поселення десь у Гімалаях чи Андах, чи Піренейх, до Австралії, Нової Зеландії й Антарктиди долине вість про проголошення незалежної держави Україна. 1 грудня 1991 року це має підтвердити референдум. Повставали з колін люди, що молилися. Майдан вирує, плаче, сміється, цілується, обнімається, горланить, гомонить. Але то ще не все!

Ще ми голосуємо за департизацію органів прокуратури, міністерства внутрішніх справ, КГБ; за проект постанови про припинення діяльності організаційних структур політичних партій та рухів у державних органах, організаціях і установах. Голосуємо проект постанови “Про політичну ситуацію”, а далі – про підпорядкування військових підрозділів армії, що розташовані в Україні, Верховній Раді, надаємо додаткові повноваження Голові Верховної Ради. Не проходить проект постанови про опечатування приміщень політичних партій, громадських організацій та рухів. Уже дехто злякався того, що сталося, за що проголосував, вискакує із зали засідань, утікає.

Пізня година – близько 22-ї вечора. Члени Народної Ради виходять на вулицю, беруть в руки велетенське синьо-жовте полотнище прапора, який шили в Івано-Франківську, і той менший, що розвівався на танку в Москві під час заколоту. Більшість депутатів у залі обурюється, а хлопці несуть полотнище до стола, за яким сидять Леонід Кравчук, Іван Плющ. Застеляють прапором головний стіл Верховної Ради, а прапор, привезений із Москви, вручають в руки Кравчукові. Голова розгублений, бо комуністи шумлять і кричать. Але він усе ж знайшовся:

– Та то той прапор, що був на нашому танку в Москві. . .

Він мав сказати, що наш прапор був на російському танку, а вийшло, що наш танк був у Москві. Сміємось. Кравчук виправдовується. Він не знає, що робити з прапором, який йому щойно вручили, який був на барикаді і на танку в Москві, і ставить його за столом, поблизу статуї Леніна, якій залишилося тут стояти до перших днів вересня. Коли ми приїхали 3 вересня, то цей прапор був установлений при вході, а за прапор над Верховною Радою довелось боротися і 3-го, і 4-го вересня.

Кравчук сьогодні заслуговує найвищої нагороди, хоч колись я назвав його неотесаним, але додав, що отешеться. Отесався! Я вибачився, але холодом у мій бік він ще дихає. А колись було інакше. Немовби розгублений, але щасливий, Кравчук закриває сесію, а ми, члени Народної Ради, кидаємось до нього, обступаємо трибуну, стіл і співаємо, хто як уміє, “Ще не вмерла Україна” та “Ой у лузі червона калина”. То вперше ці пісні звучать у залі парламенту, а Ленін невдоволено дивиться на нас, хоч йому залишилося стояти лічені дні; казали, що нелегко його, кам’яного, зрушити, а він виявився паперовим (з пап’є-маше). Співаю, ковтаю сльозу, обнімаю за плечі народорадівців, біжу до телефону, набираю Івано-Франківськ, вітаю земляків, а там уже знають: бачили, чули... Збігаються, каже дружина, на Вічевий майдан, на мітинг.

Більшість розбіглася, а ми виходимо через головні двері до людей. Якийсь здоровань у вишиванці через мегафон кричить: “Свободу Хмарі!” Буде Хмара на Свободі! Кравчук і Плющ пообіцяли, що це вирішиться завтра на Президії. Здорованеві ж натовп кричав, що завтра випустять усіх політичних. Павличко щось говорив, та ніхто нічого не чув, бо не слухали, і Поровський кричав до того, що був з мегафоном:

- Ти, дурню! Та замовчи! – А тоді до багатотисячного натовпу: – Хто ви такі? Чого ревете?

Поровський хотів виступати. Та люди не хотіли слухати Поровського. Бо що він міг сказати більше, ніж те, що вони чули із зали? З нас вирвалося те, що спало під каменем віковичного гніту. Нас, як героїв, вітають квітами, цілують, обнімають. Київ кипів цілу ніч, і світ гомонів, що ми вже не невільники. Йдемо під знаменами на Софійський майдан. Йдемо під вечірнім теплим небом. Левка Лук’яненко підкидали вгору перед Верховною, а тут він зачитує Акт. Не слухають. Із Софіївського майдану ми пішли з квітами до Кобзаря. Знову високі слова, співи. Тарас усміхався з п’єдесталу. Випили по чарці за те, аби була Україна, щоб якось заспокоїти свої клітини й нерви. Я думав: що це сталося саме 24 серпня, де й коли. То день народження довголітнього в’язня таборів Левка Лук’яненка, що був засуджений до страти. У цей день від рани помер народний герой Олекса Довбуш (у 1745 році в селі Космачі). Вибухнув вулкан Везувій, який поховав міста Геркуланум і Помпеї. Коли це було? 24 серпня 62 року н.е. . .

Не було вже до повечеряти. Погожував щось у готельному номері, ліг спати, але спав недовго. Який сон?

25.08.1991 р. Учорашня подія потрясла увесь світ Ми зробили те, про що Україна пам’ятатиме вічно. У якомусь гороскопі вчитав, що субота – мій день. А сьогодні – неділя. Тролейбусом добираюся до аеропорту, аби летіти до Івано-Франківська. Але чому я такий втомлений? Чому не відчуваю радості? Треба йти на віче, виступити. Але як тільки з’явився в місті, то багато людей оточили мене, і кожен тисне руку, обнімають, цілують. У Києві вчора підкидали до неба Левка Лук’яненка. Коротко виступили Лук’яненко і ще хтось на східцях Верховної Ради, але 20 – 30 тисяч киян і гостей не слухали. Ми прямували на Софійський майдан, де в листопаді 1917 року було проголошено Українську Народну Республіку, де в січні 1919 року відбулася злука ЗУНР з УНР. Прокручую все в пам’яті.

Ми йдемо вулицею Кірова (тепер Грушевського) на Хрещатик, піднімаємось до золотоголового

храму Ярослав Мудрого. Богдан Хмельницький з булавою. Левко Лук'яненко на імprovізованій сцені зачитує Акт про незалежність України, автором якого був він, чоловік з Чернігівщини, котрий в Галичині був засуджений до страти, яку замінили довгостроковим ув'язненням, потім знову було ув'язнення.

Тут хтось першим стояв у січні 1989 року в ланцюзі, який закінчувався в Івано-Франківську, де я першим стояв на зміну з В Шлемком, взявшись за ручку теперішнього Народного Дому по вулиці Шевченка, 1, бо якраз тут уряд ЗУНР ухвалював Акт злуки з УНР. (І нині прикро слухати, коли чуєш від шубравця: "А чому тебе не посадили, не вбили, як Стуса?") А чи випустили б в'язнів, якби не було нас на волі? А чи були б депутати без Товариства мови, за яке топтали мене тоді і топчуть "герої" й сьогодні? Воїстину: революцію готують генії, здійснюють – фанати, користуються її плодами – пройдисвіти, а ще – революції пожирають своїх дітей. Так було, так є, так буде. І брехатимуть, що не написав ти заяви про вихід із КПРС, і дорікатимуть за твій вірш юнацьких років про Леніна, але історія нас розсудить).

Україна молода й небагата, бо її багатства надто великі, бо її сини й дочки – великі марнотратники. Але чого ми так довго були в неволі? Ми надто любили волю й опинилися в неволі, і дуже часто патентованих патріотів робили своїми кумирами, а справжніх – топтали. Колись говорили віщуни, що Україну врятують поети. Ми були перші, хоч завтра першими назвуть себе інші. Але чому я такий утомлений? Чому не відчуваю радості? Чи не тому, що розумію, як це нелегко – побудувати державу? Чи не тому, що більшість думає, що завтра настане рай? Україні нині потрібні не слова, не ілюзії, а праця, але поки що люди святкують, і колись свята перетворюються в чорні будні, якщо ми не збагнемо того, про що говорив Іван Франко. А славив він пісню і працю – великі дві сили, а говорив, що в праці – сконайте.

...Там, у Києві, Президія Верховної Ради ухвалювала винести з приміщення статую Леніна, випустити з-під арешту Степана Хмару, скликати чергову сесію. А спеціальна комісія Київської міськради за участю народного депутата від опозиції Юрія Збітнева, який, до речі, закінчував Івано-Франківський медінститут, у цей час опечатує майно ЦК КПУ (газдують у кабінеті Станіслава Гуренка). Збітнев – зять Ольги Сворака із Тисмениці, з якою ми навчалися в Богородчанському сільськогосподарському технікумі (пізніше він став Тлумацьким). Ольга зустрічалася з моїм другом Богданом Українчуком, і я хотів, аби вони поженилися, але життя продиктувало інакше. Є вибір долі...

Очоловав комісію прикарпатець, колишній політв'язень Євген Пронюк. Зрозуміло, що на той час секретних документів не було вже – перемололи, але ентузіазму залишалося багато. Перед будинком ЦК КПУ зібрався величезний натовп киян з гаслами й прапорами, і на очах цих людей знімали з будинку теперішньої Адміністрації Президента червоний компартійний прапор. Серед членів комісії був підполковник Володимир Шапошник, що очолював групу по опечатуванню ЦК КПУ, представляючи управління внутрішніх справ м. Києва. Черговий у приймальні С.Гуренка Григорій Букаєв півгодини не віддавав ключі комісії...

А через кілька місяців, уже після референдуму, підполковника Володимира Шапошника вб'ють на полюванні. Коли ми боролися за синьо-жовтий прапор 4 вересня 1991 року, бо більшість не хотіла проголосувати, я уступив біля третього мікрофона чергу генералові Василеві Саніну, піднявши його з місця словами: "Товаришу генерале, росіяни вже мають свій національний прапор, а ви – росіянин, і вас послухають і ваші одноплемінники, і наші яничари. Ваше життя пов'язане з Україною, тут ви стали генералом, тож послужіть Україні". Отак я говорив генералові Саніну з Харкова. Він став на моє місце, закликав, – і за синьо-жовтий прапор проголосували ті, хто не думав голосувати, адже їм було соромно, що закликає хохлів росіянин. Я подякував генералові, а через короткий час, 12 жовтня 1991 року, він у легковикі разом з дружиною і ще кимсь опинився під колесами КрАЗа чи МАЗа, як і перший секретар ЦК КП Білорусі Машеров. А хіба не схожа смерть Вячеслава Чорновола? Колись історики підрахують втрати першого парламенту (відійшло до п'ятнадцяти депутатів), а ще збожеволів один, а ще в цьому мартиролозі будуть рухівці Левицький, Бойчущин, Юхно і ще багато інших, включаючи членів Товариства української мови або ж "Просвіти". Скажуть і про сина Івана Плюща, якого вбив онук того самого Іванова, що піднімав повстання на заводі "Арсенал", проти Центральної Ради, після того, як ми під проводом Івана Плюща прийняли Декларацію про суверенітет України. Думайте, як хочете, але я ніколи не повірю, що народний депутат Вадим Бойко міг загинути від випарів бензину з маленької канистри. Журналісти й у мирний час на війні. Ми ходимо по замінованих полях і способів убити талант є дуже багато, але прикро, що вбивць чомусь рідко знаходять, що й Олександр Ємець загинув в автокатастрофі, а Левко Крупа з Тернополя згас ще молодим.

Опечатали приміщення Івано-Франківського обкому і міськкому компартії, обкому й міськкому комсомолу, редакції "Прикарпатської правди", будинку політосвіти, але нині я не можу допитатися, де осіли книжки з унікальної редакційної бібліотеки, розбирали їх з бібліотеки будинку політосвіти, а колишні партсекретарі розповідають і про килимові доріжки, що не були на обліку, про меблі. Коли зникло 155 книг раритетів з бібліотеки Андрія Шептицького, то стало на душі прикро. А як могли духовні пастирі разом з головою облдержадміністрації вигнати обласну бібліотеку з приміщення, яке вона займала, й "умертвити" книжковий фонд на роки!

Але хочеться нині говорити про найсвітліше. Тоді, 25 серпня 1991 року, на Вічевому майдані в Івано-Франківську довкола мене світилася радість в очах людей. Жінки плачуть і допитуються, як то

сталось, а я і сам не знаю. як то сталося! Мало так бути! А перед очима “пультажик” кольору кави, на ньому невеличкий мікрофон, динамік і три кнопки, під якими “ЗА”, “ПР.”, “УТР.”. Ні, не “гудзик”, а скоріше як вмикач електричний. І ми вчора тиснули на “ЗА”, і за цим “ЗА” я бачив усю свою Україну, усю її історію щасливу й нещасливу, але велику історію, бо щасливі народи історії не мають, а нашу ще читатимуть і з бромом, і без брому, і в тій історії буде й наш парламент, Перший демократичний.

Ще на початку тижня здавалося, що загине все, і ти загинеш. Страшно було, що пропадуть твої рукописи, що спалять, як це робилося вже не раз. То не правда, що не горять рукописи. В Росії, можливо, не горіли, а в нас горіли академічні, монастирські бібліотеки, архіви; палили їх за наказами з Москви, Варшави, турки, татари палили.

Депутат Олесь Шевченко говорив, що ми були в списку на знищення, а нині йдемо до референдуму. 1 грудня 1991 року станеться те, чого чекає увесь світ. Він уже знає про нас. З Вічевого майдану пішов додому й засів за рукописи. Треба працювати вдень і вночі, а інші нехай мітингують, хоч у багатьох мітингарів нема заслуги й на ніготь у тім, що зробили ми. Мене втомили “свистуни” й “макогони”, які займаються пустодзвонством. Але хто вже яким вродився і на що вчився.

А хіба вчився я на парламентаря? Вчився орати, косити, рубати, тесати, жати, садити, рахувати, складати економічні плани, стріляти, писати художні твори, навчати студентів. Я – селянський син, і мушу подякувати коломиянам за те, що обрали мене депутатом до Верховної Ради України. Гадаю, їхнє довір'я виправдав.

Але нині тільки Великдень. А по Великодні починається важка весняна праця. Та це буде завтра, а нині йдемо і чуємо, як повсюдно лунає:

- Слава Україні!

- Героям слава!

Ні, ми не герої! Герої полягли за волю України! Та Україна воскресла!!!

¹ В Івано-Франківську на прохання Верховної Ради Руху влітку 1990 року були пошиті два великі синьо-жовті прапори для Київської міської Ради. Один вивісили в липні того ж року на Хрещатику, інший приберегли для Верховної Ради.